

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 168 (16941)

2004 чылдың
ДЕКАБРЬ 23,
четверг

Номерни парлагаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.00.
Садар өртээ 3 рубль.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Ачы-хавыязы болгаш үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле:

эрге-чагырганың күүсекчи болгаш төлээлекчи органның материал-техниктиг хандырылганының талазы-биле эргелелдин цех начальниги Дүгер Санчыдар-

ович МОНГУШТУ;

эрге-чагырганың күүсекчи болгаш төлээлекчи органның материал-техниктиг хандырылганының талазы-биле эргелелдин техниктиг ажылдакчызы Дина Олеговна АДЫГ-ООЛДУ;

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл, 2004 чылдың декабрь 20, № 163.

эрге-чагырганың күүсекчи болгаш төлээлекчи органның материал-техниктиг хандырылганының талазы-биле эргелелдин техниктиг ажылдакчызы Ирина Алексеевна МИХАЙЛОВАНЫ шаңнаар.

“Шын” — өг-бүлөм ынак солуну

1960 чылдардан бээр “Шын” солуну номчуп, чоорту ооң бижикчизи боор аас-кежиктиг болган мен.

Бодум уран чогаалга сонургал-сундулуг болгаш солуну чеченчидип улам каастап кээр уран чогаал бижээн арыннарны онзагайлап номчуп чордум. Оон хөйүнү өөренип, солунуң арыннарынга бижээн чүүлдеримни, сөөлзүредип 1970 чылдарда “Шынның” бир үндүрүлгезинге аныяк назынымның ыры “Шон-чалай” деп шүүлүмнү Бүгү-делегейниң херээженер хүнүнге тураскаадып чырытканын сактып чоруур мен.

Шынап-ла, солун-сеткүүл кижини өстүрер болгаш “Шынның” ачызында тыва дылдың словарылыг курлавырлары эрги

тыва сөстөрү билип алырынга кижиге мергежилди берип, дылды байыдар. Хөгжүлдениң чырык-чаагай бедиинде үнүп келген улуг Тываның ажил-агы-йын, эртем-культуразын, амыдыралдың чедер-четпес социал чидиг айтырыгларын чалданыш чокка чырыдып турар, албан-

күрүнө херээнде дүрген болгаш чугула медээлерни солунустан номчааш, билип ап чоруур бис. Нарын шураашкынның, өскерлишкынның үениң чалгынынга уткуй туруп, берге үелерни кады шыдажып эртвис-даа. Ынчангаш “Шын” номчукчуларының болгаш бижикчилериниң сагыш-сеткилинге чоок. Ындыг болганда бистиң эң-не шынчы, төлептиг өңнүүвүс — “Шын” солунуң хүндүткелдиг номчукчуларынга ынак солунуң келир чылда база катап номчуур кылдыр Чаа чыл таварыштыр чагыдып алырын сүмөлээли.

Шынап-ла, “Шын” солун өг-

бүлөмнің ынак солуну чораанын бо хүннерде чоргаарал болгаш өөрүшкү-биле сактып орад-дыр мен. Тыва чонунуң хүндүткелдиг улуг солунуңа уругларым адазы Белек Опайович Ооржак хоочундаа, аныяк-даа журналист эш-өөрү-биле тыва дылдың байлак уран-чечени-биле чепсегленип алгаш, чонунуң амыдыралын чырыдып чорду. 1970-1980 чылдарда шыдыраа маргылдааларының дугайында медээлерни бижип, тыва профессионал композиторларның ажил-амыдыралын, тыва хөгжүмгө өөредиглиг материалдарны чырыдып турду.

Бо хүннерде “Шын” солунуң чоргааралы, күчү-күжү апарган журналистер Светлана Балчыр, Юрий Дарбаа, Сергей Хертек, Римма Чавынчак, Борис Ондар оларның материалдарын улуг сонургал-биле манап номчуу-саар мен. Ынчангаш “Шын” солунуң улуг коллективинге кел чыдар Чаа чылда чогаадыкчы чедишкыннерни, аас-кежикти күзеп, силер бүгүдениң өг-бүлө-нерге бүгү-ле үнелиг күзөлдөр боттанып, бүргээн турзунам! А солунуң бүгү номчукчуларынга база экини күзөвишаан, хоочун солунуvus “Шынның” чагыдып алырын сүмөлээр-дир мен

Зоя НАМЗЫРАЙ.

ДЕТКИКЧИЛЕР ХӨЙ БОЛГАН

Чоокта чаа Сүт-Хөлдүң Суг-Аксынга бир кижиниң: “Лама-башкыларга ном номчудуп алыр дээрге, бо кожуунда хүрээ чок. Кыштың соогунда Чадаана кирери дыка-ла шүүттүг-дүр” дээнин дыңнаан мен.

Ынчангаш ниити чонунуң сарыг шажынга чүдүглүг-сүзүктүүн барымдаалааш, Сүт-Хөл кожуунуң чагыргазы Суг-Аксы суурга дуган-хүрээ тударынга деткимче көргүзөр сорулга-биле кожуун чергелиг “Буяныг чорук, эки сеткил — бистиң арын-нүүрүвүс” деп ачы-дуза марафонун эрттирген. Ону башкарыкчы Оюмаа Кара-оол ажыткаш, Тываның Камбы-ламазының оралакчызы Геше Санчай баштаан 9 лама-башкыларны сценаже чалаан. Олар марафон эгелээриниң мурнунда чыгып келген чонга буян-кежик кыйгырып, ном номчаан.

Ооң соонда Камбы-лама эргелелиниң оралакчы даргазы Геше Санчай сөс алгаш, Сүт-Хөл

кожуунуң девискээринге дуган-хүрээ тудар буяныг чорукка тудуг материалдары, акша-хөреңги-биле дузалаарын республика чергелиг эргелелдин мурнундан аазаан. Ооң соон дарый ТР-ниң Чазак Даргазының шажын-чүдүлге талазы-биле бүрүн эргелиг төлээзи Камбаа Дамчатович Биче-оол хүрээ тударының организастыг ажылдарын кылып чоруда-рынга киржирин аазааш, бодунуң өмүнээзининден 500 рубльди салган. Сүт-Хөлдүң кожуун чагыргазының аппаратады 24 муң рубльди бээрин аазаан. Кожуун чагыргазының социал политика талазы-биле оралакчызы В.Т.Ондар 1000, почта салбырының начальниги Б.Д.Ховалыг 2200, кожуунуң

ниити билиг болгаш профессионал өөредилге килдизиниң эргелекчизи С.А.Соскут 3500 рубльди дээш, дыка хөй кижилер боттарының шаа-биле акша-хөреңгини салган.

Ол кежээ болган ачы-буян марафонунга 60 ажыг муң рубль хөреңги чыгынган. Дуган-хүрээ тудар буяныг херекке дуза чедиришкени моон сонгаар-даа уламчылаар. Суг-Аксы суурда автовокзал турган эрги бажыңны чаартып септеп, ийи каът дуган-хүрээни тудары көрдүнген. Дуган-хүрээ тударының агар санын, саң-хөөзүн, акша-хөреңги чыылдазын Суг-Аксы суму чагыргазының эргезинче шилчиткен. Тудугну ук суму чагыргазы болгаш кожуунуң Даа-ламазы Доржу башкы дорт удуртур.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

Кажан? Кажан? Чүү? Сонургалтаалынар

НИИТИЗИ-БИЛЕ

226 МЛН. РУБЛЬДИ ШИҢГЭЭДИП АЛГАН

Федералдыг автоорук М-54 “Енисейниң” Тывага хамааржып турар, моол кызыгаарынга чедир 446 км автоорукту “М-54 “Енисей” автомобиль магистралының эргелели” күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези харылап турар болгаш республиканың аргыжылгазының эң-не кол объектизи болур.

Бо оруктап республиканың чурттакчы чонунга эргежок чугула бараан сөөрткен болгаш пассажирлер аргыштырган янзы-бүрү марканың машиналары чоруп турар.

2004 чылдың июльдан эгелээш федералдыг автоорук М-54 “Енисейни” ажаап тударының тендер конкурзун үш улуг орук бүдүрүлгелери ойнап алган. Оларга “Танзыбейниң орук-септелге-тудуг эргелели” күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези, Туранның №364 болгаш Самагалдайның №367 федералдыг күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелери хамааржыр.

Саянның автооруктары чылдан чылче экижип орад. Бо чылын 24 км автооруктуң, 334,08 погон-метр үш көвүрүгнүң септелгезин, 10,9 км автооруктуң капитал септелгезин кылып чоруткан. Эртип бар чыдар 2004 чылда федералдыг автоорук М-54 “Енисей” эргелели ниитизи-биле 226 млн.рубльдин ажылын шингээдип алган.

Олег КИШТЕЕК.

СЕМИНАР-ЧӨВҮЛӨЛДИ ЭРТТИРГЕН

Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксының Культура бажыңыга ук кожуунуң иштики херектер килдизи “Хоойлу болгаш бис” деп семинар-чөвүлелди организастап эрттирген.

Аңаа кожуунуң Федералдыг суду РФ-тиң Күш-ажыл база Негелде-чорудулга хоойлуларында, кожуунуң прокуратуразы РФ-тиң Кеземче, Кеземче-чорудулга хоойлуларында, иштики херектер килдизи РФ-тиң Административтиг чурум үрээшкыннериниң хоойлузунда болгаш Тыва Республиканың дүрүмнеринде өскерилгелер, немелделер-биле семинар-чөвүлелдин киржикчилерин

таныштырган.

ТАРЫЛГАЛАР ЧОРУП ТУРАР

Чыл санында ыяап келир күзенчиг эвес аалчывыс “гриппке” удур тарылгалар республиканың эмнелгелеринде чоруп турар.

Октябрь-ноябрь айларның медээлерин езугаар алырга, республикада бо хүннерде 11535 кижип тарылганы эртен, оларның 6489-у назы четпээн уруглар бооп турар. Эң хөй тарыткан кижилер Кызыл хоорайда, Кызыл, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик кожууннарда. Кожуун, хоорай чагырга черлери вакциналар садар акша-хөреңгини тып, чурттакчыларга тарылгалар чорударынга ам-даа идепкейлиг киржир болза эки. Чүгле тарылгалар грипптен когаралды эвээжедип болур.

ШАЛЫПЧЫ ТУДУГДА

Кызыл хоорайның Буренская кудумчузунда 25 аал чурттаар үш каът бажыңның тудуун “Хемчик” КХН-ниң проавы А.В.Айыыжыга удурткан ажилчыннар шалыпкын чорудуп турар.

Чүге дээрге ынаар Паротурбинная 17 “а” ниити чуртталга бажыңыга өртке таварышкан өг-бүлелерни көжүрүп кириер, тудугну декабрь 31-ге чедир тудар сорулга салдынган.

АМ-ДАА ЧЕДИР АЖЫТТЫНМААН

“Тыва автоорук” эргелелиниң берип турар медээзи-биле алырга, Каа-Хем кожуунуң Бүрен-Аксында болгаш Улуг-Хем кожуунуң Эйлиг-Хемде кышкы хем оруктары ажыттынган.

Кара-Хаактың болгаш Бояровка — Тоора-Хем аразында кышкы дош оруу ам-даа ажыттынмаан. Орук демдээ салдынмаан дош оруу-биле аргыжарын чөпшээрвейин турарын чолаачыларга баш удур сагындырып тур.

Сөөлгү хүннерде республика девискээринге хар чагганы-биле автооруктарны аштап-арыглаар талазы-биле орукчулар тодаргай хемчеглерни ап чорудуп эгелээн. Аргыжылганың автооруктарында амдызында улуг шаптаразыннар тургустунмайн турар.

Бистиң корр.

Президент В.Путиннің ниитилелди сырый каттыштырарынче, Россияның экономиктиг күчүшүдалын өстүреринче, ооң ат-алдарын делегей ареназынга тодарадырынче, чурттуң камгалалын быжыглаарынче угланган саналдарының аразында Хөй-ниити палатазын тургузар санал сөөлгү эвес черни ээлеп турар.

Мен бодаарымга, мындыг янзылыг органы тургузары чүгле федералдыг эвес, а регионалдыг деңгелге база чугула хире. Политиктиг, партийжи сонургалдардан хостуг хөй-ниити чөвүлели эрге-чагырга органының ажил-чорудулгазын контролдаар болуп, ниитилелдиң кадык күштерин сырый быжыглаарынча улуг рольду ойнап шыдаар-даа, ойнаар-даа уjurлуг.

Чагырга даргазы ажил-албаным күүседип, чон-биле ужуражылгаларга “республикада аңгы-аңгы эрге-чагырга адырлары аразында чүгө чөрүлдээлежип турарыл?” деп айтырыгны бо-ла дыңнаар-дыр мен. Шынап-

ла, бистиң бичии республикавыста чүнү үлежир боор? Бис шупту чаңгыс сорулга — хамаатыларның төлептиг амыдыраарынча таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш ажилдаар уjurлуг-ла болгай бис. Эрге-чагырганың шупту адырларының үре-түннелдиг кады ажилдажылгазының чижээ чоокта ажил-херээм аайы-биле чедип чорааным Омск облазы бооп болур. Ында аңгы-аңгы туруштар бар-даа болза, олар дээш туржуру кижизиг аргалар-биле, а удурланыкчыларның алгыш-кырыжы-биле эвес, шитпирлеттинип турар.

Үжен ажыг чыл дургузунда ажилдап келген болгаш, бир эвес күүседикчилерниң ара-

зында дем болгаш бот-боттарын билчир чорук чок болза, чаңгыс-даа шитпирни амыдыралга боттандыраы болдунмас дээрзин билер мен. Ылаңгыя ол чүүл бистиң республиканың, черле ынчаш бүгү Россияның экономиказы дээн чижектиг нарын механизмниң ажил-чорудулгазынга дорт хамаарылгалыг. Эде тургустунушкун чылдарында

В.Путиннің чаа саналдарына дууштур

ге янзы-бүрү туруштар, көрүштер, бодалдарның тарамында болган. Тодаргай экономиктиг айтырыглар шитпирлээриниң орунунга, чайы бар-ла кижжи шуптузу политикаже шымны берген.

Бодунуң кандыг-ла-бир сорулгаларын чедип алып дээш, хоозун аазашкыннар кылып чорукка болгаш далаш түннелдер кылырынча чаңгыгып

тарадырынча өй дээрзи чигзиниг чок. Ынчангаш, мен бодаарымга, төгерик стол дүрүмү-биле ажилдаар хөй-ниити органы бо үеде биске дыка херек хире. Ол бодунуң ажилына чурттакчы чоннуң шупту адырларында төлээр-лерни, чазак-чагырга органының ажилдакчыларын, массалыг информация чеп-сектерин кириштирер уjurлуг. Янзы-бүрү ужуражылгалар болгаш бодалдар солчулгазының үезинде

ниитилелди дүвүредип чоруур айтырыгларны шитпирлээринче дорт угланган хемчеглерни алып. Ынчангаш түннел чок болгаш бүдүрүмчелиг эвес маргыштардан, ажы чок сөс каржышыкыннарындан тодаргай кады ажилдажылгаже кирип, чоннуң болгаш хамааты бүрүзүнүң сонургалдарын шитпирлээр үе келген деп бодаар мен.

Владимир МОНГУШ, Ак-Довурак хоорай чагырганың даргазы.

МАРГЫШПАЙН, АЖЫЛДААР ХЕРЕК

Тываның эрге-ажыктарын төлээр, Россия Федерациязының Дээди Советиниң депутаты турдум. Ынчан чурттуң дараазындагы социал-экономиктиг сайзыралының дугайында чидиг маргылдаалар болуп турган. “Беш чүс хонук” деп программа ол үеде хөйге билдингир турган, ынчалза-даа ону өске-ле хөй программалар дег, боттандырып чадап кагды. Ооң чылдагааны — чүгле нарын механизмни чаартырының хуусаазы кыска болганында эвес, а ниитилел-

калганывыс чамдык хөй-ниитичи кижилерде артып калганы хомуданчыг. Ооң кадында ажил-агыйжы айтырыгларны дорт шитпирлээр күүсекчи эрге-чагырга органы-биле маргылдаалар кандыг-даа тодаргай саналонал чокка, колдуунда-ла бир кижиге хамаарышкан изигленишиктер-биле кызыгаарланыр апарган. Шак мындыг “хөй-ниитичи хөделишиктер” улусту шын чоруктан өскээр уштап-баштап, чон аразына артык хоп-чип

калганывыс чамдык хөй-ниитичи кижилерде артып калганы хомуданчыг. Ооң кадында ажил-агыйжы айтырыгларны дорт шитпирлээр күүсекчи эрге-чагырга органы-биле маргылдаалар кандыг-даа тодаргай саналонал чокка, колдуунда-ла бир кижиге хамаарышкан изигленишиктер-биле кызыгаарланыр апарган. Шак мындыг “хөй-ниитичи хөделишиктер” улусту шын чоруктан өскээр уштап-баштап, чон аразына артык хоп-чип

Рынок болгаш бүдүрүлге

ТУРА-СОРУУ БЕДИК ЧОРДУ

Тес-Хем кожуунуң девискээринде федералдыг автоорукту харылап турар № 367 орук-ажыглал бүдүрүлгези болгаш Самагалдайның суггарылга системазы ийи бүдүрүлге ажилдап турар.

Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери бүдүн-бүрүн ажилдап турар үеде Самагалдайның суггарылга системазының эргелели Эрзин, Тес-Хем кожууннарда совхозтарны бүрүнү-биле харылап, хөй техника-биле хандыртынган улуг бүдүрүлге турган. Кажан көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери буурап дүжүп, сандарап эгелээр, бүдүрүлге кончуг берге байдалга келген. Ооң соонда республиканың “Туваводмеливхоз” көдээ ажил-агыйның суг хандырылганының болгаш черниң мелиорация талазы-биле департаментиниң салбыры кылдыр тургустунгаш, “Тыва автоорук” эргелели-биле керээ-дугуржулга езугаар ажилдап эгелээр.

Бүдүрүлгениң удуртукчузу Олег Кунгаа — дуржулгалыг инженер. Хөй чылдар иштинде көдээ ажил-агый шугумунга ажилдап келген. Мени бир кайгаткан чүве, оларның чанынга турган 100 ажыг машиналыг, янзы-бүрү техникалыг, дериг-херекселдерлиг, артында ийи кожуунну харылап турган Самагалдайның сельхозтехниказының чүгле таваа артканын көрдүм. Суггарылга системазының гаражының иштинче кире бээрге безин чылыг, техника эргижирээр-даа болза, хөй чорду. Моон кандыг түннелди үндүрүп болурул дээр, кижилерниң ажилына харысалгазындан, ак сеткилдинден, даартагы хүнге бүзүрелин чидирбээринден хамааржыр дээрзи билдингир.

Олег Кузьмичини шаандан тура таныыр болгаш, ажил-ижин кысказы-биле чугаалап бээрин диледим;

— Бистиң коллективте хөй эвес, 15 кижжи ажилдап турар. Ниити харылап турар авто-

орувустуң ниити хемчээли 174 км. Ол дээрге Самагалдай — Ак-Эрик, Самагалдай — Ак-Чыраа аразында автооруктар-дыр. Самагалдай — Ак-Чыраа аразында автооруктуң Сарыг-Тал участогунда техниканы тудуп турар бис. Кышкы үеде чайындылаар болгаш орта доктаамал техника турар болза эки. Амгы үеде автооруктарның байдалы чүгээр. Ону доктаамал ажаап, тудуп турар бис.

Чаңгыс багай чүве — техника колдуу эргижирээр. Грейдер чок болганы-биле кожуглуг грейдер ажыглап турар бис. “Тыва автоорук” эргелели чаа

болбас. Ынчалза-даа бүдүрүлгеде ак сеткилди ажилдап чоруур хоочун, аныяк-даа ажилчиннар хөй чорду. Оларның чижээнге чолаачы М.Оюуну, бульдозерист К.Базырни, трактористер В.Шыдырааны, Х.Тараачыны хамаарыштырып болур. Бүдүрүлге ажил чок артып каарга безин олар коллективин кагбаан, машина-техниказын камныг ажыглап чоруурлар.

“Тыва автоорук” эргелели чүгле Самагалдайның суггарылга системазы-биле эвес, республиканың дыка хөй бүдүрүлгелеринге деткимчени берип, ажил-биле хандырып, керээ-дугуржулга езугаар ажилдап чоруур бүдүрүлге болгай.

Бүдүрүлгениң удуртукчузу Олег Кунгааны туружун тыпкан кижжи деп болур. Ажил болгаш акшаландырышыкын-биле керээлиг бүдүрүлге ону хандырып

ЧУНУҢ УЖУН КИИРБЕЙН ТУРГАНЫЛ?

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы ээлчеглиг суд чаргы-чаалызын үндүрүп, бо удаада “Тувинская правда” солунга удур алдар-ат болгаш төлептиг мөзү камгалалының дугайында ийи хомудал билдиришикни кириген.

Бо болза Василий Оюунуң чаргы-чаалыга сундулуун көргүзүп турар баштайгы таварылга эвес-тир. “Тувинкага” удур мооң мурнундагы херектерни спикер ойнадып алган, ынчалза-даа ам ол демги-ле чигзинчиг барымдаалар-биле чаа-чаа негелделерни тургузарын оралдажып, аңаа чедиртинген “когаралды” билдиришикни бүрүзүнге бир миллион рубль кылдыр үнелээрин уламчыла-

ментилерниң болгаш херечилерниң дузазы-биле болган чүүлду ылап-ла болган деп шынзыдары түвектиг болгаш чованчыг үүле болбайн аан, бир эвес бо бүгү хоозун сайгаржышыкыннарының эгелекчизи боду безин ону билирин кичээнге алып чүве болза аан.

Ревизорлар дугайында. ХП-ниң удуртулганының талазындан шаптараазыннар тур-

Эрге-чагырга болгаш парлаалга

вышаан. Чижек кылдыр алып болза, “Тувинская правда” үнген ХП-ниң удуртулганы бодунга ревизорлары болгаш чамдык журналистерни чоокшуптапайн турар деп дыңнадылар ооң алдар-адын болгаш төлептиг мөзүзүн баксырадып турар дээрзин эрткен неделяда ол судка бадыткаарын оралдашкан. Хыналдадан ойлап ойталаары база ажык ажил-хемчеглерден чамдык журналистерни үндүр-киир сывыртаар таварылгалар, шынап-ла, кандыг-даа удуртукчуну багай талазындан көргүзөр болбайн аан. Ынчалза-даа сайгарылга ам-даа уламчылап турар. Таңмалар базып, хол үжүү салып тургаш, бүзүредип шынзыткан доку-

зажок, ооң аппаратазының саңхөө ажил-чорудулгазының хыналдазын мүн-не чоргускан, ооң түннелдери эрткен неделяда билдине берген. Биске билдинген сан-медээлерден алырга, хыналда үезинде илереттинген саңхөө хажыдышыкыннарының ниити түнү 2583 муң рубль болган, ооң иштинде республика бюджетиниң бюджет акша-хөреңгилерин сорулгадан соора ажыглааны — 832 муң рубль. Бо сан-чугаайлардан на харын чүнүң ужун В. Оюн “бодунуң” бухгалтериязынга ревизорларны чагдатпайн турганыл деп айтырыгга харыны дилээр болгу дег. Мооң-биле чергелештир бодунуң кылыын журналистерге, олар чазак үндүрүлгелерин төлээр-даа болгай-ла, часкан ажыгы турган деп бынчаш деп, айтырыг тургустунуп кээр. Хөлчок солун айтырыг аа?

Боттуң инф.

Мурнакчы тракторист Хүлер-оол Тараачы.

грейдер садып бээрин азап турар. Бульдозер, экскаватор, тракторлар, машиналар бар. Эрги техника-биле ажилдаарга чарыгалы улуг боор-дур. Кывар-чаар материалдар-биле хандырылгавыс ажырбас — диди.

Олег Кунгааның чугаазы-биле алырга, ажилчиннарның ажил төлевири ортумаа-биле 2,5 муң рубль. Бо үеде ону улуг ажил төлевири деп чугаалап

шыдаар. Чүгле автоорукту чоннуң аргыжылгазынга таарымчалыг кылдыр ажаап тудары чугула. Мен ажилчиннар-биле чугаалажып кээримге, шынап-ла, тура-соруу бедик улус болду. Эвээш-даа болза, ажил төлевири ай санында үнүп турар, кывар-чаар материалдар болгаш өске-даа чүүлдер-биле хандырылгавыс багай эвес. Ынчангаш оларның даартагы хүнге бүзүрели улуг.

Сергей ХЕРТЕК.

Паротурбинная 17а-га болган хай-халап соонда “Новый век”, “Тыва” телеканалдарына “Хай-халап үезинде Кызыл хоорайның Иштики черектер эргелелиниң шагдаа ажилдакчызы А.В. Осипов бичии уругну амытынын камгалаан, а милицияның ажилдакчыларының өске бөлүү өрттенип турган бажыңның решеткизындан база бир уругну ужулган” деп дамчыдып турза-даа, чамдык солуннарда “Шагдаалар чүнү-даа кылбаан, харын-даа хоойлуга дүүшпес хемчеглерни кылып турган” деп буруудадышкынар көзүлгүлээ. Кажыыдалга болгаш аар чидиргиге таварышкан кижилерниң чазакчагырга болгаш күш структураларына хамаарышкан шүгүмчүлелин билип болур

болбайн канчаар. Ынчалза-даа Маадыр-оол Ховалыгының “Шын” солуннуң ноябрь 18-те “Решеткалар” деп материалында шагдаа ажилдакчылары “чаңгыс-даа кижии амытынын камгалаан” деп айытканы ооң авторун журналист-даа кылдыр, чогаалчы-даа кылдыр кааставайн турар.

Солуннуң номчукчулары бо ийи материалды шүүштүрүп көргөш, үстүндө адааным материалдың автору тодаргай информация-биле чепсегленип албайн, хууда догааштырылгарга алыскаш үндүрген далаш түңнелдери республиканың Иштики черектер яамызының ат-алдарын баксырадыр сорулгалыг дээрзин эскерип каар боор деп идегедим.

Хай-халап үезинде

кижи ыды үнмээн...

Ийи дугаар уругта дуза чедирип чадаанынга бодун буруудадып турза-даа, Алик ол үеде кадды ажилдап турар эжи Айдыс Машпалдыр база өске-даа автопатрульдан коллегалары-биле ийи соңганың решеткаларын үрээш, өрттенип турган өрээлден база бир бичии уругну уштуп алганнар. Шагдаа ажилдакчыларының камгалап кааны уруг 12 дугаар школаның өөреникчизи Ай-Бесмаа Бегзи деп бешки классчы болган. Шагдаалар бирги каътта решеткаларны үрөп турар аразында ийи дугаар каъттан улуг улус шурап, чамдыктары буттарын сый дүжүп турганнар. Оларны шагдаалар чалбыышталып турган бажың чанындан ырадыр сөөртүп, буступ турган бажыңда артып калган чоок кижилеринче чүткээн улусту доктаадып турган.

дээш чүткүп турган кижилерни эрттирбейн турганын шын, ынчалза-даа оларнын кээп турар үезинге чедир элээн үе эрткен турган-на болгай. Ынчан-на бажыңның крышазы буступ эгелей берген турган. Бир эвес олар кажыыдалга таварышкаш албаараан кижилерни доктаадып турбаан болза, өлген кижилерниң саны оон-даа хөй боор турган ийик, ону база бодаар апаар.

Ноябрь 11-де Альберт республиканың төп эмнелгезинин өрттөн эмнээр салбырынга камгалап кааны бичии уругнуң байдалын айтырып чедип келген. Ол уруг 1 хар 7 айлыг Алимаа Ооржак болган, чүгө харын ону ачазы, ооң каддыныга улуг хора чептээн боорга, кожуунче апарган болган, ынчангаш Альберт Алимаага ужурашпайн барган. Ынчалза-даа ол кожазында палатага чыткан Ай-Бесмаага ужурашкаш, эки сегиирин күзээ.

Алимааның авазы Ульяна Ооржактың чугаалап турары-биле алырга, өрт үезинде өрээлге 5 кижии – ол, Алимаа, Ульянаның кадды төрээни Октябрина ийи харлыг уруу-биле база оларның улгады берген назылыг ачазы Болат Ооржак – арткан турган. От оларже чоокшулап кээрге, олар угаардан медресин оскунуп эгелээ турда, бир-ле кижии оларны хып турган өрээлден ушта тыртып турганын Ульяна сактып чугаалаар. Уруун канчаар камгалап турганын ол сагынмас болган. Альберттиң ачызында Ооржактарның өг-бүлөзү бүдүн-бүрүн, очна-менди арткан.

Ам Алимаа ийи ачалыг, бирээзи – бодунуң төрээни ачазы Маадыр, ийи дугаары – ооң амытынын камгалаан Альберт Осипов. Ноябрь 10 – россияжи милицияның хүнүн Алимааның ийи дугаар төрүттүнгөн хүнү деп санап болур.

Кызыл хоорайның Паротурбинная кудумчузунга болган өртке бодунуң эрес-дидимин болгаш маадырлыг чоруун көргүскени дээш улуг сержант Альберт Владимирович Осиповту күрүне шаңналыңче кириген.

Лада ОЮН.

Чылдар болгаш кижилер

ЧАШТАРНЫ ӨЛҮМДЕН КАМГАЛААН

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны тус черниң массалыг информация чепсектеринге маңаа хамаарыштыр харыы бербейн турганының чылдагааны – кажыыдалга таварышкан чонга боттарының күүседир ужуруг хүлээлгелерин чарларын чараш эвес чүүл, харын-даа бот мактаныйшкын деп санаанында. Айыыл-халаптың болганындан көңгүс кыска үе эрткен-даа болза, солунсеткүүлге парлаттыңан чамдык чөптүг эвес материалдарга харылаары-биле ынчангы коргунчуг дүнче катап база эглип кээр ужурга таварыштывис.

2004 чылдың ноябрь 9-та бүгү-российжи милиция, ооң иштинде ТР-ниң ИХЯ-зы, шынап-ла, боттарының профессионал байырлыгына белеткенип, ооң-биле чергелештир ажил-херээн чурум езугаар чорудуп турганнар. Кызылдың ИХЭ-ниң шагдаазы, улуг сержант Альберт Осипов ол хүн Чимис Хомушку-биле хоорайның чөөн чүгүңе 112 дугаар автопатрульдуң составынга дүнеки дежурныйлашкынче үнүп келген. 23 шак 55 минута турда Альберт рация дамчыштыр “Паротурбинная, 19-та хулиганнар соңга буза шаап турар” деп дындагыны алган. Айытылган кудумчуда ниити чуртталга бажыңнарынче

чоокшулап кел чыда, караңгы өттүр олар Паротурбинная 17а-ның соңгаларындан улуг ыштың дүргетелип үнүп турарын эскерип кааннар. Ооң чанынче халдып кээрге, соңгаларның бузулган даажы, дуза дилээн кыйгылар, чаш уругларның ыглажып турары ыи-сызы дыңналып келген. Машиназындан эжибиле кадды дүже халааш, Альберт бир соңгага маңнап кээрге, демир решетка артындан бир бичии уруг дуза дилеп, ыглап турган. Альберт ийи демир сывырындакты сый тырткаш, уругну уштурун оралдашкан, ынчалза-даа решеткада демирлерниң аразы хөлүн эрттир чоок болганындан оон чүү-даа үнмээн. Ажил-албанының аайыбиле өрт өжүрер тускай херекселдер албайн чоруур болгаш оолдар хол-даян хөделир ужурга таварышканнар.

“Демир камгалалга” күш чепезин билгеш, Альберт хензиг-даа үе чидирбеси-биле чалбыышталып турган бажыңче кире талаан. Туманналган ажыг ыш биле изиг чалбыыш ооң карактарынга чүнү-

Алимаа бодунуң камгалакчызы-биле.

даа көзүлдүрбейн турза-даа, ол хостуг черлер-биле маңнап чорааш, ыглап турган бичии уругну тып алган. Уругну көдүргөш, болдунче чыыра туткаш, Альберт үнер эжикче углапкан. Халып бар чыда, бодундан бичии ыракта өске уругнуң ыглап турганын ол дыңнап каан, ынчалза-даа тыныжы чедишпейн турар боорга, улаштыр маңнап чорупкаш, көдүрүп алганы уругну эжик аксынга олче уткуштур маңнап келген херээжен кижиге тутсупкаш, боду угаанын ышкынып, моорай берген. Эштери ону деңгерилдирип каарга, Альберт өрттенири улам күштөлип турган бажыңче катап база демги ыглап турган чашты камгалап аары-биле, кире халаан. Ынчалза-даа чаш уруг ыглап турган чер дужундан дириг

САГЫНМЫШААН...

Бистиң ачавыс Салчак Сазанмаевич Сундуй-оол Тыва Арат Республика үезинде 1934 чылда Москвага Чөөн чүк улустарының коммунист университетинин белектер өөрөдөлдөзүн эрткеш, Даг-Алтайның Ойрот-Тура хоорайга көдээ ажил-агый техникуму дооскаш, зоотехник мергежилди чедип алган. Ооң-биле кадды Шөмбүл Кыргыс (даайым), Иван Шангыш, Феликс Сегленмей, Даваалаң Саая, Доржу Салчак, Папын Ондар болгаш өскелер-даа дооскан.

Ачам техникум дооскан үезинде Тывага көдээ ажил-агый кадрлары чедишпейн турганындан ол аныяк чылдарында Тес-Хем, Би-Хем, Каа-Хем, Чөөн-Хемчик кожууннарда зоотехниктеп ажилдааш, даандырган ажил-херекти ак сеткилди күүседип чораан. Төрүттүнгөн, өскөн чери—Бай-Тайга кожуунунга ол хөй чылдарда ажилдаан. Орта көдээ ажил-агый килдизинин эргелекчизинин, райкүүскөмнүн даргазының оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турган.

Россияның составына Тываның каттышканының соонда коллективизация эгелээ. Колхозтар хөй-даа болза, экономиказы кошкак болганындан сайзыравайн туруп бээр, оларны улгаттыр каттыштырар хемчеглерни эрткен чүс чылдың бежен чылдарының эгезинде алган. Бай-Тайганың Көп-Сөөк девискээринге турган үш бичии колхозту каттыштыргаш, “Ти-

лелге” колхозту тургускан. Ооң даргазынга мээң ачамны соңгаан.

Ачамның ынчангы демдеглел кыдыраажында сан-чурагайларны көрүп, анализтеп орарымга, колхозтуң эт-хөренгизи шоолуг эвес, тудуглар, малының баш саны эвээш, чер ажылы сайзыраваан боор чорду. Чаңгыс-даа машина турбаан. Ол үеде элээди оол-даа турган болзумза, колхозтуң ажил-ижи канчаар чоруп турганын, ачамның ажылын хайгаарап көрүп турдум, сагыш-сеткилде болушкуннар уттундурбаан хевээр арткан. Ачам эртен эрте ажылыңче чоруткаш, орай кежээ келир кижии. Колхоз төвү Кызыл-Даг суурга чуртталга бажыңнары, клуб, школа болгаш өске-даа тудугларны кылырынче кол сагышты салып турганын чарт билер мен. Ынчан көшкүн араттары сууржуң амыдыралче шилчидери чугула айтырыгның бирээзи турган. Чорук-херек элээн бүдүңгүр чоруп турган, суурга чаа бажыңнар хөйү-биле немешкен, чурттакчыларның саны көвүдөп орган.

Мал ажылын хөгжүдеринче, ылаңгыя шээр малды өстүреринче кичээнгеин салган. Моон түңнелде малдың баш саны дыка көвүдээн, бээр продукциязы арбыдаан, мурнакчы малчынар колхозка чыл келген тудум-на, немежил турган. Ынчангаш бистиң ачавыс малдың баш санын өстүрер, уксаазын экижидер, продуктулуун көвүдөдир херекке бо-

дунуң күш-ажылчы салышкынын кириген. Ооң тодаргай херечизи болза бо девискээрдэн Тывага сураглыг малчынар үнгөн. Оларга Социалистик Күш-ажылдың Маадыры Уруле Кандан, Чазактын орденнери-биле шаңнаткан, алдарлыг малчын атка четкен Лама-Сүү Сандуу, Күжүгүт Херелмаа болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Чер ажылын сайзырадырынче бистиң ачавыс база сагышты салып чораан. Колхозчуларның амыдыралын экижидеринге, мал ажылын хөгжүдеринге ооң улуг ролдуун ол билер. Колхоз тургустунганының бир дугаар чылында тарылга шөлүңге чажар чаңгыс килограмм-даа үрезин тыывылбайн барган. Ачам Тандыда “Революцияның чалбыыжы” колхозтуң даргазы орус эжинге тыва езу-биле аалдап чеде бергеш, бир машина эки шынарлыг үрезинни дилеп алгаш, тарыырга дүжүдү чаагай болган.

Колхозтуң сугаттыг шөлдери эвээш болурга, Тура бугазын казып үндүрер даалганы бистиң ачавыска берген. Ажилды канчаар дүргөн кылыр аргазын тыва бээр кижии болгаш баштай бо черниң дагылганын эрттирген, орта лама башкыны чалаан, чон хөйү-биле киришкен. Аңаа Тура бугазын казар дугайында чуганы база чоруткан, орта киржир күзелдиг кижилер арбын болган. Ажил эгелээ соонда чон кончуг идепкейлиг киришкен, удаваанда буганы

ажылгалга кириген. Улуг ажилды бүдүргени дээш мөгө хурештирип, оюн-тоглаа-даа эрттирген. Каш хонганда ачамны партира райкомунуң бюрозунда келдирген болган. Чер, суг дагып, ламалар-биле холбашкан дээш партиядан үндүрер шиитпирни орта хүлээп алган. Ачам аңаа удурлангаш, биледин бербейн чанып келген. Элээн үе эрткенде, база катап партия райкому келдирген. Бюрога партия обкомунуң ийиги секретары Анкудинов олурушкан, колхоз даргазын чүге партиядан үндүргөн чылдагаанын ол айтырган.

—Боду ламалай бербээм-дир, ажилды эки организаашааш, даалганы күүсеткен-дир, байыр чедирип, мактаар дарга-дыр— деп түңнелди ол секретарь үндүргенин ачам каш-даа чугаалаанын дыңнаан мен.

Нитиизи-биле алырга, колхозтуң экономиказын хөгжүдер, чоннуң амыдырал-чуртталганын экижидеринче угланган тодаргай хемчеглерни ал келгенинден, каш чыл эрткенде, “Тиелелге” колхоз кожуунуң дээр ажилдыларының санынга кирген.

Ажил-агый тургустунган хүнден эгелээш, ачам партия, совет, комсомол органнының, колхозтуң активчилери-биле сырый харылзаалыг, бир демниг, бот-боттарын деткижил ажилдап келгенинден ооң чоруу чогуңгур, херээ бүдүңгүр болуп келген. Ачам улус-биле эптиг-чөптүг чугаалажыр, оюн-баштак аажы-чаңгы, организаакчы талантылыг, дузааргак, чонун деткиир кижии чораан. Ындыг болгаш ооң эш-

өөрү, талаакчылары хөй турган. Ачам-биле кадды Барба, Седип, Кандан, Шөмбүл, Тойбу-хаа Салчак, Тойбу-хаа Хертек, Деспи, Херел, Очур, Шыырап, Норбу, Седен болгаш өскелер-даа колхозту сайзырадыр херекке боттарының үлүүн киригеннер. Көдээ интеллигенция-биле сырый харылзааны тудуп, оларны колхозчулар ортузунга суртаал ажылын чорударынга хаара тудуп келген. Чазаның, дарганнаар, даш чонар Тойбу-хаа, Мижит-Доржу, Көгөл, Кызаң ышкаш шеверлер Көп-Сөөкке хөй турган, оларны ачам кончуг деткиир, дузалаар кижии. Ооң уламындан-оолар эвээш эвес салгакчыларынга боттарының мергежилдин дамчыдып бергеннер. Ынчангаш амгы үеде Кызыл-Дагы шеверлер чурту деп адап турары таварылга эвес.

Ачам Сундуй-оол биле авам Качың ийи оолду, беш кысты өстүрүп кижизиткен, олар шуптузу эртем-билигни чедип алган, республиканың ажил-агыйының яны-бүрү адырларында чедишкенин ажилдап чоруурлар.

Ачам Салчак Сазанмаевич медреселдиг чуртталганын көдээ ажил-агый сайзыралыга бараалгадып чорааш, 1968 чылда аарааш, бистен чарлыг чоруй барган. Бир эвес ол дириг турган болза, бо күскээр кыжын 90 харлаар турган ийик. Ачавыстың бодап чораан бодалдарын, күзеп чораан күзөлдери боттандыры-биле хөй ажи-төлү, оларның уруглары республикавыстың хөгжүлдөзү дээш ажилдап чоруур бис.

Михаил СУНДУЙ-ООЛ.

ХООЙЛУ БОЛГАШ

Россияның составына Тываның алдан чылының база Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чылының улуг байырларының бүдүүзүндө чаа ном парлагынган. Ол номнуң ады: «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери». Ону «Күрүне номунун дугайында» Тыва Республиканың тускай Хоойлузунга дүүштүр белеткээн болгаш парлаан. Ук Хоойлуну ТР-ниң Дээди Совети 2001 чылдың декабрь 24-те хүлээп алган, а республиканың ынчаарда Президентизи 2001 чылдың декабрь 29-та ол №1275 Хоойлуга ат салган.

Күрүне номунун алыс уткашынары, уjur-дузазы, угланышыкыны болгаш сорулгазы номчукчуларга билдингир болзун дээш, ук Хоойлунун эге чүүлдерин айтыры эргежок чугула боор.

1 чүүл. «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне ному болза Күрүне ному болур эрге-байдалдыг болгаш аңаа кириери дээрге, Тыва Республиканың дээди күрүне шаңдалына — Тыва Республиканың орденинге деңнежип турар.

2 чүүл. «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне ному болза Тыва Республиканың төөгү-культура салгалының барымдалыг тураскаалы болгаш ону күрүненен камгалап турар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың эге сөзүн Күрүне номунун мурнуку чүүлү кылдыр хамыктың мурнунда

парлааны дыка шын болгаш чөптүг. Ол чүүлдүн эгези безин онза болгаш ханы утка-шынарлыг: «Тыва чоннун алдын чүс чылы». Ынчаарга эрткен XX чүс чыл тыва улустун төөгүзүндө чүге алдын чүс чыл болу берген чоор деп, айтырыгга тодаргай харыыны Шериг-оол Дизижикович бодунун эге чүүлүнге тодаргай берген. Манчы-Кыдаттың (Цин ызыгуурунун) дерзин эжелелиниң болгаш каржы дарлалының адаанга хөй чүс чылдар дургузунда хилинчектенип келген эвээш санныг бичи тыва улус бодунун төөгүзүндө эң баштайгы күрүнезин Россияның деткимчези-биле 1921 чылдың августа тургускаш, ону быжыглап, хөгжүдүп шыдаар аргалыг болган. Ынчангаш эрткен XX чүс чыл болза тыва улустун амыдыралында алдын чүс чыл болуп, төөгүге мөңгези-биле кирген.

Тываның ниитилел-политиктиг болгаш культура хөгжүлдизинге улуг үлүүн кирип, а ол ышкаш Россияның мурнунга хуузунда онза ачы-хавыялыг болган 264 кижини болгаш чогаадыкчы дөрт коллективтери: номда кириген. Кандидатураларны шилиир, оларның дугайында очерктерни болгаш өске-даа медээлерни хынаар талазы-биле улуг болгаш чымыштыг ажилдарны ажилчын бөлүктүн, Чазак комиссиязының болгаш эксперт комиссиязының кежигүннери кылган. Ол комиссияларның саналдаанын, сүмелээнин барымдалааш, кандидатура бүрүзүнүн дугайында ТР-ниң Чазааның Даргазының Чарлыын езугаар кижиги бүрүзүн тус-тузунда Күрүне номунга кириген.

Күрүне номунга кирген бирги бөлүк кижилер: Совет Эвилелиниң Маадырлары: Тожу чурттуг Михаил Бухтуев, 1918 чылда Барыын-Хемчик кожунунун Хөндөлөңге малчын арааттың өг-бүлезинге төрүттүнген Хомушкү Чүргүй-оол,

Кызылдың пассажирлер аргыштырар автотранспорт бүдүрүлгезин хөй чылдарның дургузунда үре-түңнелдиг удуртуп келген болгаш хөй-ниитинин амыдыралына идепкейлиг киржип турган, Тыва эки турачылар эскадронун командирин Тюлюш Кечил-оол база Тывага чурттап, ажилдап чораан азы өске-даа хамаарылгалыг Николай Трофимов, Леонид Ефимов, Александр Семирацкий, Николай Кабак болгаш Россияның Маадыры, чурттуг онза байдалдар сайды, армия генералы Сергей Шойгу — шупту он кижиги.

Күрүне номунда кирген ийги бөлүктүн кижилери: Социалистиг Күш-ажылдың Маадырлары — атурагыл малчыннар Ооржак Лопсаңчап, Иван Сафонов, Уин-оол Бавун-оол, Ооржак Дажы-Намчал, маадыр ие Үрүле Кандан, Монгуш Чола, алдарлыг

органын хөй чылдар дургузунда удуртуп, ылаңгыя Ада-чурттуг Улуг дайынының чылдарында ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы болгаш Даштыкы херектер яамызының сайыды турган Александр Чымбаны онзалап демдеглээр бодаан мен. Дайын үезинде болгаш тайбың чылдарда могаг-шылаг чок ажилдааны дээш А. М. Чымбаны дөрт Ленин ордени-биле шаңнаан.

Тыва күрүнезинин херек кырында үндезилекчизи, ТАР-ның баштайгы Конституциязының (Үндезин хоойлузунун) төлөвилелиниң кол автору Монгуш Буян-Бадыргыны, Тывага мырыңай аныяанда келгеш, тыва дылды хостуг билер кылдыр өөренип алган болгаш ТАР-ны 1921 чылда тургузарына улуг рольду ойнаан Иннокентий Сафьяновту, Тываның

өг-бүлезинге төрүттүнген, Ада-чурттуг Улуг дайынының чылдарында ТАР-ның Биче Хурал Президиумунун Даргазы, а кажан Тыва Россияның составына эки тура-биле каттыжып кирген сөөлүндө облүүсскомунун, ооң дараазында Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы болуп, хөй чылдар дургузунда үре-түңнелдиг ажилдаан болгаш Ленин ордени, Күш-ажылдың Кызыл тук «Хүндүлелдин демдээ» орденнер-биле база хөй санныг медальдар-биле шаңнаткан.

«Ада-чурт камгалакчылары болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажилдакчылары» деп бөлүктүн аайы-биле Күрүне номунга 16 кижини кирген. Оларның аразында онза намдарлыг болгаш дыка солун кижилер бар. Чижээ, баштайгы езулуг тыва генерал Гессен Шома, үш дайынарның маадыры Сергей Кочетов, кызыл партизаннарның командирлери Петр Шетинкин, Александр Кравченко болгаш Соруктуг-Маадыр.

1911 чылда Моолдун Кобдо хоорайына кыдат эжелекчи шериглери чылча шаварына тыва эки турачылар эрес-маадырлы-биле киришкен. Эки турачы тыва шериглериң улуг отрядын Чөөн-Хемчик чурттуг Куулар Лопсаң деп кижиги баштап, командылап чораан. Ооң эрес-маадырлыг болгаш сурун аргазының ачызында тыва эки турачылар коралга барык таварышпаан. Кыдат шериглериң чылча шапкан сөөлүндө К. Лопсаңга «Соруктуг-Маадыр» деп бедик атты Моолдун ынчаарда Богда-Кегээн баштаан дээди эрге-чагыргазы тывыскан. А Куулар Лопсаң дээрге ызыгуурлук кижиги болганда, ТАР-ның болгаш Совет эрге-чагырганың чылдарында үнелээшкени бол-

«Экономика, үлетпүр, тудуг болгаш транспорт база көдээ ажил-агый» деп эгелерлиг бөлүктөр аайы-биле номда кирген кижилерниң аразында онза солун намдарлыг кижилер бар.

чолаачы Юрий Эюзин, кайгамчыктыг механизаторлар болгаш тараажылар Маады Парынмаа, Василий Янчат, Дойбан Даваа, «Кызыл тараачын» совхозтун директору турган Петр Астафьев, алдарлыг аңчы Эрестол Даржаа, башкы Сарыглар Тамдын-оол болгаш оон-даа өскелер, шупту 19 кижиги.

«XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунда кирген үшкү бөлүктүн кижилери — 22 күрүне ажилдакчылары. Оларның аразында Тыва Арат Республиканың баштайгы берге чылдарында ТАР-ның чазааның даргалары турган Маады Лопсан-Осур, Соян Оруйгу, а 1932 чылдан 1973 чылга чедир Тываның удуртукчузу болуп келген Салчак Тока болгаш өскелер-даа бар. Тываның күүсекчи эрге-чагырга

сөөлгү амбын-нояны Соднам-Балчырны, ТАР-ның көскү политиктиг болгаш күрүне ажилдакчылары Иргит Шагдыржапты, Адыг-Түлүш Чүлдүмнү, Совет Эвилелиниң, Россияның болгаш Тываның амыдыралына эргилделиг нарын үе-чадада бистиң республиканы он сес чыл дургузунда удуртуп келген Григорий Ширинни, а ол ышкаш күрүне ажилдакчылары Бай-Кара Долчамааны, Михаил Мендүмени бо үшкү бөлүктүн аайы-биле Күрүне номунда кириген.

Тываның социал-экономиктиг, культура болгаш уран чүүл хөгжүлдизинге улуг үлүүн кириген болгаш хууда ачы-хавыялыг Хертек Амырбитовна Анчымаа-Токаны «Хөй-ниити, партия, профэвилел ажилдакчылары, күүсекчи органнарның удуртукчулары» деп бөлүктүн аайы-биле Күрүне номунда кириген. Ол 1912 чылда Бай-Тайга кожунга малчын арааттың

ДҮРГЕН ДООЗАРЫНГА АКША-ХӨРЕҢГИ ХЕРЕК

• **Бо бажыңның тудуу декабрь 31-ге чедир доозулган турар уjurлуг** •

Чаа чуртталга бажыңы.

Кызыл хоорайның чоокку Каа-Хем суурунда Буренская кудумчунда үш каът бажың туттунуп турар. Ук бажыңны Чаа чылга чедир тудуп доозуп, ынаар өрттенип калган Паротурбинная 17«а» ниити чуртталга бажыңының чурттакчыларын көжүрүп кириер сорулга салдыгын.

Тудуг Кызылдың № 12 школының мырыңай чоогунда. Ырактан-на тудугнуң крышазының чаа салган ыяштары шаарарып көстүп турар. Аңаа бисти «Хемчик» КХН-ниң проравы Анатолий Валерьевич Айыыжы уткуп алды. Тудугнуң даштында-даа, иштинде-даа ажил-ла, ажил. Даштын үш тудугжу эр доврак шишкип турлар. Тудугга чылыг дамчыдылгасын «Энергострой» КХН (даргазы В.Ф. Крапин), «Школьник» КХН олар чорудуп турар. Шверлекчилерниң 5 бригадасы «Хемчик» КХН-биле керээ чарып алгаш, иштин малгаштап

эгелээн. Чугайлаарын база олар кылыр. Арткан бүгү ажилдарын «Хемчик» КХН-ниң ажилчиннары кылып турар. Өрттөнгөн Паротурбинная 17«а» ниити чуртталга бажыңының чурттакчыларының берге байдалда турары-биле ТР-ниң Чазаа бажыңны бо чылдың декабрь 31-ге чедир тудуп доозар даалганы мында ажилдап турар тудугчуларга берген. Ынчангаш тудуг ажилы хайныгып турары ол болду. Бо бажыңны тударына төлөвилел езугаар 24 млн. рубль көрдүнгөн. Ук хөреңгиден 8 млн. рубль ам-даа шиңгээдип алдынмаан. Бо бажыңны

декабрь 31-ге чедир ылап-ла тудуп доозуп болур арга бар бе дээн мээң айтырымга Анатолий Валерьевич кылыр ажилдар ам-даа хөй, акша-хөреңгини өй-шаанда бээр, херектиг тудуг материалдары дүрген саттынып, хандыртынып турар чүве болза, тудугну ыяап-ла декабрь 31-де доозуп шыдаптарын чугаалады. Бо хүннерде акша-хөреңги келбейн турары-биле ажил арай саадап эгелээн. Байдал бо хевээр турар

чүве болза, ону декабрь 31-ге чедир доозары берге деп чүвени тудугжу оолдар база немеп чугаалады.

Тудугда байдал-биле таныжары-биле ооң иштинче кирдивис. Ханаларын малгаштап каан, шалазы ам-даа салдынмаан, иштики эжиктери дээш, шынап-ла, кылыр ажилдар-ла хөй.

Эң эки ажилчиннар дээш прораб А.В. Айыыжы Борис Ховалыгыны, Алексей Монгушту,

Чингис Кууларны, Эдер-оол Түлүштү, Артур Кууларны, чазаныкчылар Кодур-оол Ооржакты, Андрей Монгушту, Мерген Ооржакты мактап чугаалады. Тудугчуларны көөрүмге, колдуунда-ла аныяк эрлер. Акша-хөреңгизин өй-шаанда бээр болза, шынап-ла, тудугну чартык ай иштинде доозуптар күш бар деп эскердим.

Борис ОНДАР.
Василий Балчий-оолдун чуруктары.

Прораб А.В. Айыыжы (ортунда) болгаш мурнакчы ажилчиннар.

КҮРҮНЕ НОМУ

гаш макталды албаан турган.

“Экономика, үлетпүр, тудуг болгаш транспорт база көдээ ажил-агый” деп эгелерлиг бөлүктөр аайы-биле номда кирген кижилерниң аразында онза солун намдарлыг кижилер бар. Оларның аразында республика типографиязының хөй чылдарда техниктиг удуртукчузу болуп, аныктарны өөредип, кижизидип келген Чи-Шу-Ли Федор Иванович. Ооң оглу Константин Никифоров амгы үеде Кызылдың пассажирлер аргыштырар автотранспорт бүдүрүлгезин удуртуп турар.

Тываның баштайгы уждукчуларының иштинден Сергей Хунан-оолду онзалар демдеглээр апаар. Мөңгүн-Тайгаже, Тожуже, Кара-Хөл болгаш Тере-Хөлче агаар оруктарын ол ажыткан. “Тыва дээрни коргуш чок хартыгазы” деп ону адааны таварылга эвес.

Тывага эң баштайгы машина-трактор станциязының баштайгы директору болган Хомушку Кара-оолдуң намдары база кедергей солун болгаш кайы-даа салгалдың кижилеринге өөредилгиг болур. Ол каяа-даа өөрнемээн хирезинде Шагаар-Арыгга тургустунган баштайгы МТС-тиң орус, тыва трактористерин, чолаачыларын, инженер-техниктиг ажилдакчыларын бодун долгандыр сырый каттыштырып шыдаан. А кажан МТС-ти күрээном кылдыр эде организастан сөөлүндө ооң баштайгы директорунга база-ла Кара-оолду томуйлааш, көңгүс ээн чыткан. Арыг-Узүүнче бүгү-механизаторларны, машина-техниканы көжүрүпкен. Ажил-чыннарның шалыңын төлээринге, кывар-чаар материалдарны, артык кезектерни болгаш үрезин садып алырынга акша-хөреңги эргежок чугула болган. Кажар Кара-оол Шагаан-Арыгның күрбанкызындан 100 муң акшаны чээп алып

аргалыг болган. Күзүн дүжүт ажаалдазының сөөлүндө өрезин эгидерин, ооң хуузун төлээрин ол аазаан. Шынап-ла, Арыг-Узүүнү, Сыын-Чүрээниң, Кара-Чырааның ховуларындан кедергей чаагай кызыл-тасты болгаш чиңге-тарааны, арбайны, суланы ажаап алгаш, күрээном банкыда чүгөл өрезин төлээн эвес, харын ажил-чыннарның доктаамал шалыңын хандырган, Чадаананың Теве-Хаяга турган үлегерлиг станциязындан симменталь уксаалыг 50 инекти, дөрт буганы, 500 эки уксаалыг хойну садып алган...

Тываның уран чүүлүнүн мастерлери Күрүне номунда төлөптүг черни ээлээн. Оларның аразында Россияның болгаш Тываның алдарлыг артистери Кара-Кыс болгаш Максим Мунзуктар, Хүргүлек Конгар, хөгжүм-шии театрының үндөзилекчилери Виктор Көк-оол, Максим Дакпай, хөөмейжилер Кара-Сал Ак-оол, Ооржак Хунаш-таар-оол, Ховалыг Кайгал-оол, Конгар-оол Ондар, Тываның улустун чогаалчызы Степан Сарыг-оол, алдарлыг композитор Алексей Чыргал-оол, сураглыг композитор Ростислав Кенденбил болгаш оон-даа өскелер бар.

Республиканың баштайгы эртемдеринин бирээзи Илья Кызыл-оол, ооң дараазында Юрий Аранчын, Николай Сердобов, Хомушку Алдын-оол, Александр Грач, Маңнай-оол Монгуш, төөгү эртемдеринин доктору, алдарлыг чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсан, биология эртемдеринин доктору Чечекмаа Сагды, төөгү эртемдеринин доктору, профессор Зоя Доржу, филология эртемдеринин доктору, профессор Доржу Куулар, Тываның баштайгы национал бижиинин үндөзилекчилеринин бирээзи, профессор чогаалчы Александр Пальмбаха олар республиканың эртем болгаш культуразыны сайзырадырынга онза

ачы-хавыяалыг болганнар.

Кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчылары Күрүне номунда база төлөптүг черни ээлээн. Олар кымнарыл дээр-ге эң баштайгы дээди эртемниг Сергей Серекей, хоочун эмчи Кузьма Балчый-оол, Анна Торжу, Галина Федорова, Юрий Ковенский, Бады Чуглур, Ольга Еремеева, Лидия Козлова, Николай Сизых, Александр Канунников, Виктор Верещагин олар дээр-ге чүс-чүс, муң-муң кижилерниң амытынын камгалап каан буянын эмчилер-дир.

Республиканың алдаржаан мөгези Аяс Монгуш, кик-бокс спортунун тер-

«XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номун чогаадырының идеязы, тодаргай планнары Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. Д. Ооржакка бүрүнү-биле хамааржып турар.

Аяс Соян олар делегей маргылдааларына киришкеш, чайыннанчак тирилелерни чедип алган, Россияның база төрөөн Тываның агаары делегей кырынга төлөптүг-биле камгалап шыдааннар.

Парлаага ажилдакчыларын-дан бөдүүн журналист, чогаалчы, фотограф Ондар Охемчикти Күрүне номунга киригени дыка чүүлүг болгаш чөптүг. «Шын» солун редакциязынга үжөн чыл дургузунда үзүктелишкен чокка ажилдааш, «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атка ол төлөптүг болган. «Мемориал» ниитилелдин баштаар черинин даргазы болгаш Тывага политиктиг репрессиялар төөгүзүнү музейинин директору болуп турган чылдарында Ондар Дукурович ийи муң ажыг фото-чуруктары Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге база ооң салбырынга берген.

Тыва күрүнезин быжыглаа-

рынга, хөгжүдеринге үлүүн кирип, ТАР-ның Чазааның аңгы-аңгы чылдарда сайыттары болуп турган Нарамандык Ондар, Улуг-Түлүш Бүлчүн олар шагда-ла уттундурган турган. Бистиң ол төөгүлүг бурунгуларыбыс бо Күрүне номунун ачызында катап дирлип келгени-биле демей болган. Ада-чурттун Улуг дайынының чылдарында маадырлыг Кызыл Шеригге Тываның арат чонунун белээн аңгы-аңгы чылдарда чедиржип чораан алдарлыг малчыннар Михаил Кудажының, Ынаажык Ооржак-тын, а ол ышкаш Оюн Шагдыр-Сүрүгүн, Чооду Кидиспейниң, Кыргыз Хойтпак-оолдун, Донгак Насык-Доржунун, Монгуш Доктугунун, чурукчу Василий Деминниң, чогаалчылар Сергей Бюрбюнун, Олег Саган-оолдун, Степан Сарыг-оолдун чырыткылыг тураскаалын база мөңгөжиткен.

лерге болгаш оларның ажы-төлүнге азы чоок кижилеринге Күрүне номун республиканың Чазааның Даргазы боду тывыс-кан.

Номну Красноярскиге парла-кан. Чүге дээр-ге ол хире чугула, нарын чогаалды бедик шынарлыг кылдыр парлаарының техниктиг аргазы республика типографиязында амдыызында чок. Номну кыска хуусаада бедик шынарлыг кылдыр кылаңнааш саазынга тыва болгаш орус дылдар кырынга өңнүг хөй чуруктарлыг парлаан. Ооң тиражы 2000 экземпляр, хемчээли 58,2 парлаан ама саазын.

Күрүне номун белеткээр, Красноярскиге аппарып парла-дыр, дедир Кызылга чогуур хуусаазында эккээр талазы-биле ТР-нин Чазааның онза чугула даалгазын Тыва Республиканың Парлаага болгаш информация талазы-биле күрүне комитеди (даргазы Очур Шириндуу) багай эвес күүсеткен. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шериг-оол Дизижикивич Ооржак үнелээн.

Улуг хемчээлдиг, кедергей нарын болгаш чугула номну белеткээр талазы-биле республиканың ном үндүрер черинин техниктиг редактору Ангелина Чернованың, редакторлары Опуштай Баирниң, Анна Казанцеваның, Николай Кууларның, а ол ышкаш “Шын” солунунун фотокорреспондентизи Василий Балчый-оолдун могагы-шылга чокка бедик мергежилдиг ажилдаанын үргүлчү көрүп келдим.

“XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне ному болза бистиң республиканың хөй националдыг чонунун дириг төөгүзү болбушаан, кезээде оңмас чечек, өшпес чырыткы болуп, мөңгези-биле артар дээрзинге бүрүн бүзүрээр мен. Күрүне номун XX чүс чылда Тываның эң эки чогаалы кылдыр хүлээп көөрүн саналдаар деп бодаан мен.

Алексей ДУГЕРЖАА,
хоочун журналист.

ДАРЫЙ ШИИТПИРЛЕП БЭЭРИН ДИПЕДИВИС

Тыва Республиканың экономиказының кол угла-нышыкыны — көдээ ажил-агый, мал ажылы. Малды кадарганы дээш база колхоз, совхозтарның чарыгдалдарын төлээр-биле көрдүнгөн акшаны күрүне төлөп берип шыдавайн барганы-биле чоокку чылдарда көдээ ажил-агый буураашкыга таварышкан болза-даа, ам бо хүннерде хуу чонунуң малы өзүп, көвүдөп турар.

Малдың өзүп, көвүдөп турарына ветеринария албанының ажил-ижи улуг деткимчени берип турар. Халдавырлыг аарыгларга удур камгалал тарышкыннарны үе-шаанда кылыры чогумчалыг. Мал эмчилери малдың онза айыылдыг аарыгларын тодарадып тып, таратпазы-биле доктаамал хыналдаларны чорудуп турар. «Медицина кижилерни эмнээр, а ветеринария — кижилер төрөлгөтенин» деп, К.И. Скрябин чиге сөглээн. Мал эмчилери кижилер малдың халдавырлыг аарыгларын-дан аарывазын, инвалид болбазын дээш ажилдап чоруур болгай.

Бистиң республикада бо хүннерде мал эмчилери, ында ажилдап турар ажилчыннар 2003 чылдың декабрь айнын, 2004 чылдың май айдан ноябрь айга чедир акша-шалын албайн ажилдап турары дүвүрээзинниг.

Албан черлеринде хөмүрнүн курлавырлары төнгөн, электри энергиязы, электри ха-
Специалистниң санал-бодалы
рылза азы дээш, фондуларда өрелер көвүдээн. Тускай эртемниг эмчилер, ажилчыннарның ажы-төлү кедер идик-хеви чок, аыш-чем садар акша-төгөрүк чогу-биле берге байдалда чурттап турар. Ындыг-даа болза кижилерниң кадыкшылы дээш ажилдап чоруур, ажылынга бердинген мал эмчилери, ажилчыннар удуртуп турар даргаларыбыска бүзүрө-вишаан, кызымаккай ажилдап турар.

Бо хүннерде мал эмчилерин кызырар, акшаландырышыкын айтырыын эвээжедир деп турарында, кедизи барып, Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдөзүнге улуг когаралды чедирип болур. Чүге? Чүге дээр-ге

эвээш мал эмчилери республикада бар малдың чүгөл 20-30 хуузунга камгалал тарышкыннарны, хыналдаларны кылып четтигип болур. Хынаттынмаан, камгалаттынмаан малдың эдын, сүдүн чемге ажыглааш, кижилер хөйү-биле аарып болур. Бодум амы-хуумда мал эмчилерин кызырбайн, харын бар малдың баш санынга дүүштүр тургузары чугула деп санаар мен. Малдың кижилерниң кадыкшылынга хоралыг аарыглары (бруцеллез, сибирь язвазы, чараалаар аарыг, чума дээш, оон-даа өске) нептерээр болза, кижилер хөйү-биле малдың халдавырлыг аарыындан аарып, улуг когаралга ол чедирип болур. Ынчангаш ветеринария албанын дарый акшаландыраары — бирги чергениң айтырыы. Бистер, республиканың мал эмчилери, специалистери, ажилчыннарның акшашалың айтырыын дарый шиитпирлеп бээр дээрзинге бистиң удуртукчуларыбыска, Улуг Хуралдың депутаттарыга бүзүрөп, манап турар бис.

Дарый-оол КУУЛАР,
Чөөн-Хемчик кожуунда мал эмчизи.

Сарыг шажын

ЧААГАЙ САЛДАРЛЫГ

Бот-дугайты эскерип чоруур-умга, Тыва Республикага сарыг шажынны катап тургузуп, боттандырып эгелээнден бээр (чүгөл 10 ажыг чыл эрткен болгай) республикага дыка хөй эки өскерлишкыннер болган.

Бирээде, тыва чонунуң чаагай чаңчылдары катап эглип, кижилерниң сагыш-сеткилинде национал чаагай шынарлар дагын оттуп эгелээн. Тыва кижилер бот-боттарын, ылаңгыя улуг кижилерни хүндүлөп эгелээн. Ылаңгыя Чырыткылыг IX Богда-кегээниң республикага Калачакра Өөредиин чорутканы онза болган. Ынчан кижилер сарыг шажынның өөредии дээр-ге-ле тыва национал чаагай чаңчылдар, өгбелерниң үнү, күзели, соруу, тыва чонунуң иштики сүүзүнү деп чүвени биле берген. Бо чылын Кызыл хоорайга «Улуг Бойду» Сувурганның база кожууннарда сувурганнарның туттунуп

турары чонунуң сагыш-сеткил арыглалынга, сайзыралынга моон-даа ыңай улуг, чаагай салдарны чедирер.

Оон ыңай сөөлгү үеде эскерип чоруур-умга, коммунисттик партия үезинин 70 чылдарының иштинде республиканың девискээринге кадып-соглуп калгылаан дамырак сулгар катап үнүп эгелээн. Аржаан сулгар безин элбек апарган. Ынчангаш сарыг шажынның республикага катап нептереп эгелээни бойдуksа безин дыка чаагай салдарлыг бооп турар. Шаандагы ышкаш өөр-өөр чоруур куштар көвүдээн. Кожууннар девискээринде дилгинин, маны, тогдук куштуң элээн көскү апарганын улус бо-ла чугаалаар-дыр. Ынчап кээрде, сарыг шажын бойдуksуң езулуг чаагай, чайгаар бодараан хоойлузу болуп турары тодаргай-дыр.

Чойгана МАЧЫК.

АК-ХЕМ ОГЛУ

Тываның Улустуң чогаалчызы С.Сарыг-оол бир болган чогаалчылар хуралына “Монгуш Өлчей-оол дээрге школа дооспаан эге класс биллиги болза-даа, бойдустан салым-чаянның киживис-тир. Биске алдын дег эртинени берип чоруур” деп үнелээн чугаазын “Шындан” номчаан мен. Мен ооң биле чагыс суурга кады чуртпап, амыдырал-чуртталгазын көрүп, бот-боттарыныстың бажың-балгадывыска үнчүп-киржиң, бар-чогувсту алчып-бержиң чурттал чордувус. Бажыңыңа кире бээр-ге, стол кырында авазының хайындырып берген изиг, сүттүг шайын салып алган, ама саазының дөрт азыындан кнопка-биле быжыглап алгаш, оожум, таваар шайлап каап, бижиттинип оорарын бо-ла көөр мен.

Институт, техникум хамаанчок ортумак школа безин дооспаан хирезинде, холунуң үжүүнүң чаражын, шеверин кижжи магадал ханмазын чогаалчы, журналист А.Бегзин-оол “Шынга” база бижиди. Он харлыг школачы чажында айыыл-халапка таварышкаш, салаа-сайгыды кемдеп, инвалид болза-даа, демир-үжүктү ийи адыжы-биле эптей тудуп бижири. Ол хирезинде бижириңиң чаражын улус магадал, адааргаар-даа чүве. Бүгү назынында колхоз-совхозка хой-өшкү кадарып келген ада-иевистиң дугайында бижээни “Эрес кижжи” деп шүлүүңге ажы-төлү чоргаарланып чоруур бис. Өлчей-оол Кунгааевич чүгле чогаал бижири эвес, аңнаарыңга кончуг ынак кижжи. Аңчылар эдерип өскен-төрээн чери Ак-Хем бажы: Сонгу-Адыр, Башкы-Адыр хамаанчок, Чаа-Хөл ынды Баржак, Артыштыг-Мөккүл, Чайлаг-Кара-Суг, Чымчак-Оорга, Малдырган тайгалары ынчаар четпээн чери чок.

Бир катап бажыңымга келди. Аштанып-чемненип алгаш, чугаалаза-ла, боо хавырткан мындыг. “Кежээликтей караңгылай бергенде, аштааным-суксааным-даа аажок, пат турупкан чанып орумда, соомдан машина чырып келди. Кедээр малчыннарже суг сөөрткен машина боор дээш дозарымга, турупса-ла, шагдаалар болду. Эгинде биче араалыг боону көргөш, “төчгөлекчи” дээш, боомну хавыргаш, (документ чок дээш), мүн-не суур чоогунга чедирип кааннар. Ам ол боо эззинге өрелиг апардым. Сээң ажилдап турар черинде (Арыскан суур) боо кылыр кончуг дарган бар дээр-дир. Меңээ өрөмни дуглаар кылдыр эки боодан кылдыртып берип көр, дарганның сеткилин

хомудатпас мен” дээрге, ол дарганга четкен-даа мен. Ол мээң аттажым, кончуг чоок өнүүм-не болгай. Кончуг дээн боо унун станокка чондуруп тургаш, башкы, соңгу хараалдарын салыптарга, көрүштүг-даа боор чорду. Өске кезектери дээш, доозазын бүрүн доозуп үндүрүпкен. Аңчывыс, чогаалчывыстың чагыын ынчалдыр-күүсеткен бис.

Дарган малчыннарга, кадарчыларга: улуг, биче аъттарның дагаларын, ооң шоптуларын, чүген-суглуктуң каасталгаларын, демир-суугу, чандың дээш, оларның кандыг чагыларын кылбас дээр. Ам бо уг-ши билдинмес шокар үеде садыг-наймаа черлеринде “технар”-даа болгулаар аът херекселдериниң, каасталгаларының өртээниң аарын көр-

кайын аңнаар ийик, аң-меңче боо арныр хамаанчок, күске думчуундан хан дамдызы безин үндүрүп көрбээн кижжи-дир ийин. Ооң херээ — одаг ээлээр, аът-хөл хайгаараар, аш-чем белеткеп кылыр. Кежээ, дүнелерде хоочун аңчылардан солун ужуралдар илип алыр. “Хөөрээрниң чугааларының” ужукталып тывылганы-даа ол.

“Аңчылар чамдыкта черниң черинге тодуг-догаа-даа, аштап-суксап-даа чоруур боор чүве” деп хоочун аңчы Дамчайның чугаазы-ла шын ийин деп оорар чүве. Бо аңчыга тураскааткан шүлүүн сонуургаарымга: “Ол мөгө-шыырак, узун-чаагай, кылажы делгем, эдилээн боо-монгузу-даа дээштиг, тергин боор кижжи. Харда аң-меңниң изинден эр-кызын ылгап бил-дир, мыяк-сидиин көргөш, кайы үеде чораанын, ыраан бе, ыраваан бе дээрзин ында бижиң каан чүве дег, кижиге тайылбырлап бээр, бир-ле Дерзу Узала болбазыкпе. Ынчангаш-ла боор, ооң оолдары, уйнуктары аңнаарыңга кончуг сонуургалдыг. Харын-даа бир оглу Чаа-Хөл кожуунуң Ак-Туруг сумузунуң камгаладыг девискээриниң егери болгай” деп хөөрзэн чүве.

Кунгааевич чораан болза, декабрь 22-де 70 харлаар турган ийик. Ооң чырык адынга дараазында одуругларны бараалгаттым.

Чораан болза...

гөш, адының бажы эрте хоя берген чонга хүндүлүг, дузааргак, чымчак сеткилдиг дарган өнүүмнү сактып кээр-дир мен. Совет үеде Арыг-Үзүүнде ийи каът үлегерлиг МТС-тин дарганнаар мастерскаязынга ажилдап чораан ус-шевер дарган — Биче-оол Маадыр-оолдуң ачы-буянын чону мактаар.

Чамдык улус чогаалчывыс инвалид хирезинде аңнаар кижидир аа деп бодаар чадавас. Боду

Чалыы назын ыраажып чор

“Ак-Хем, Ак-Хем! Төрээн черин Амы-тының тудуш чуртун Чадаганга хөөн кирип ырлар кожул, Чаяаттың булуңуну алгап чордуң”.
Амыдырал агымыңа чүү-даа боор-дур.
Айыыл-халап сенден база чайлавады.
Бертик-межел үүлени чүктөп чорааш,
Бергелерниң шылгалдазын шыдап эртин.
Төрээн чериң, өргүн чонга бараан болуп,
Төрүмелден бойдус чаяан салымыңдан
Шүлүкчүлөр одуруунга эрес-дидим
Шүлгүп үнген акым-дыр сен, Ак-Хем оглу.
Амыдырал эки-багың көрүп чораан
Ада-иен ам бо хүнде турган болза,
Чонга сөңнээн чогаалдарың ажып көрүп,
Чоргаарланып сеткил-ханып өөрүүрлер боор.
Бичи шаамда көрүп, билип чоруурумга,
Бижикчи сен, чогаалчы сен, балыкчы сен.
Баржак кыры, Чаа-Хөл бажы тайга-сынга
Барып четкеш, өйлеп эккээр аңчы чордуң.
Эдээң соондан халбактанып сооң истеп,
Эдергеним хилис барбаан — угаан кирдим.
“Чолдуг ижиң чогуңгур-ла чорзунам” дээш,
Чогаал бижири аргазың-даа айтып чордуң.
Адың бажы хоя берген, чок-даа болза,
Арттырып каан чогаалдарың кезээ меңге:
“Чаа-Хөлдүн айдыңында”, “Оңмас чечээң”
Чалыы назын өткүт чидиг ыраажып чор!

ЧАРЫН-САЛЫР ИРЕЙ

Каш чылдар дургузунда барып чедип көрбээним өскен-төрээн черимге, чеден хар ажа берген акым кижиниң чылдың чайлаар, көгү-шыгы хөлбеңнээн, хектеркуштар ол-бо чаржып эдип турар тайга черниң эдээ — чайлаанга бөдөй өөнүң эжиниң эргинин артап кире бердим. Сол-менди солчуп, кандыг чурттал оорарын, кадыкшылын айтырарымга: — Бо кыш чүгээр эрти. Каш мал-маганывыс хүр-менди ашты, думаа-ханадан ажырбадывыс — дээш, демир суугузуңуң эжин бакылааш, адыр ыяш-биле оваарымчалыг, эптиг арга-биле отка өрттеткен шээр мал чарыны уштуп эккелди...

Мен ону көргөш, бичи шаамда ада-иемниң кыштаа — Шеттиг-Аргага, көргөн чүүлүм сагыжымга кире дүштү. Кыштаавыстан бир даг ажилдыр Чарын-Салыр дээр кырган чурттал чораан. Чолдаксымаар дурт-сынның, шала күдүгүр, ийи кулаа шуут дыңнавас, дүлей, улус ооң-биле алгыржып чугаалажыр. Ооң бир онзагай чүүлү чарын салыр, чарын көөр турган. Моол, таңгыт ном-судурлуг лама башкылар безин ону хүндүлөп, бо-ла чалаар, чарын көрдүрер турганнар. Мээң бир сагыжымга артып калган чүве, өөвүске отка

чарын өрттедип органын утпас мен.

Ол үеде бичи улуска ыыт-шимээн үндүртпес, отче бакылатпас, сыгырбас. Кажан чарын болу бергенде, ону уштуру база чурумунг: демир аймаан аңаа дээспес, ынчангаш кыскаш-биле эвес, ыяш чээрден-биле илбектей уштуп чалап алыр. Кырган чарынны хараача углай топтап көргөш, шай сүттеп саарып орган авамче айыткаш: — Ырак черде сээң кыс хиндиктиг думан дүвүрээзинниг медээ дыңнадып кээр-дир. Ам орукта чоруу оорар. Бо кежээден бээр чедип кээр боор, уруум. Ырак-узак орук, кодан-хоорай-даа дүжүп турар чүве-дир. Тостостуң соогу-дур, эмзирер-тудар өл чаш төлдүг кижжи-дир сен, ыңай-бээр барбазыңа эки боор. Ол келген кижиниң даңазыңа мээң таакпын тип бээр сен, уруум — дээш, каш тыртым таакпы уруп бергеш, чана берген.

Шала кежээликтей ыдывыс аалдан куду алзы эрген соонда, Кадыр-Үзүк уундан бир аъттыг кижжи барааны көстүп, кезек-кезек тепсенип каап, дөңгеликти өрү чүткүдүп ор. Келзе-ле, Чадаананың “Искрадан” авамның чоок думмазы Севилбаа даай-авам болду. Тыва кижжи черле ындыг,

кел сал-ла дүвүрээзинниг медээ дораан дыңнатпас. Авам чаа хайындырган сүттүг, сарыг шайын сунгадак чорда, келген херзэн тайылбырлап чугаалай-дыр.

Кызылда ававыстың эр хиндиктиг думмазы айыыл-халапка таварышкаш, чалыы назынының хып дээн кончуг чечектелишкениң үезинде чырык өрөмчөйдөн, дөргүл-төрөлдөрдөндөн чарлып чорутканын дыңнатты. Бичи чажындан тура, бут кырынга тургузуп, кижизидип өстүрүп каан, элээди шаанда кады хой-өшкү бажы дозуп чораан, ада-иезинден шагда-ла чарылган, оларның эриг-баарын, чассыдышыкынын, эргелээшкенин көрүп четтикпээн думмазының хенертен чок болганынга авам ыы-сыызын төп, ажыын ажып чорду ийин.

Чарын-Салыр ирейниң чарын салып, анаа чүве көөрүн шынныңын ам бо дөгүй берген назынымда ону сактып, ооң ат-бажын, арткан салгалының дугайында билбесимге буруузуну чоруурум-даа кончуг. Ол үеде улуг улустуң ат-бажын адавас, ойзуп шола адын адаар турганының уржуу-ла боор. Ол хамаанчок өг-бүлө улус бот-боттарының адын адашпас, “уругларым иези” азы “уругларым адазы” дээр турганнар.
Маадыр-оол АРТАА.
Кызыл хоорай.

Чадаана, Ак-Довурак хоорайлардан, Бай-Тайга кожуунуң Бай-Талдан ФОТО-МЕДЭЭ: Тываның ажил-ишчилери

Чадаананың төп библиотеказының 2 ажилдакчылары Булугун Роланда биле Монгуш Шораана. Роланда ук библиотекада 8 чыл ажилдап турар.

Ооржак Азиана Тываның күрүне университетин дооскаш, Чадаананың № 2 школазының орус дыл болгаш литература башкызы болуп ажилдап турар.

Ак-Довуракта ЧЭТ-тиң ажилчыны, дежурный электрик Орлан Монгуш.

Каңнакчы Монгуш Олег болгаш слесарь Күжүгет Шолбан “Тыва даг-дүгү” комбинатка үре-түннелдиг ажилдап келгеннер.

Бай-Тайганың «Бай-Тал» КУБ-туң сарлык кадарчызы Даргын Иличи 80 баш сарлыкты кадарып турар.

Чурт бүрүзүнүн эрткен оруу бодунуу-биле онзагай болгаш бай төөгүлүг. Ынчалза-даа оларның көвөй кезинин күрүне тургузуунда дөмейлешкек чүүлдерни эскерип болур: чижээ, вертикалдыг эрге-чагырга, төпчүткен удуртулга, тодаргай идеологтуг угланышкын дээш, оон-даа өске. Күрүнелерниң ниитилел-политиктиг амыдыралында чедишкенинниң база ол ышкаш шиитпирлээр айтырыгларының, таваржып турар бергелеринин кол-колун ап көөрге, оларның чоокшулашкаа, харын-даа ылгал чогу көстүп кээр. Глобализацияның шапкынчааны, ооң эң улуг чедишкени – бөм-бүрзекти шыва апкан “ээрэмчик дузаа” – Интернетти адаарга-ла четтир. Ооң сайзыралының түннелинде хоозураарының кырында келген сагыш-сеткил делегейин оттуруп, катап байыдары – барык-ла шупту чоннарны ниитилештирип турар кол айтырыгларның бирээзи.

Электроннуг вектиң чедишкенини болгаш ажыдышының-нары чүс-чүс, харын-даа муң-муң чылдар дургузунда туруп келген культураны узуткаар деп барган. Эгезинде бистиң дузалакчыларыныс бооп тыптып келген машина-техника чоорту бистиң боттарыныс бодунун дүн-хүн чок ажылдап турар механизмиче кири тыртып ап, кижилерни кулданыр чыгай берген. Хүн бүрүдө соксаш дивейн хайнып турар ажыл-чорудулга улам дүрдеп, бисти тура дүшпейн, карак-кулак чокка ооң-биле деңге маңнаар кылдыр албадап турар. Үе-биле адааннажып маргыжар дээш, бурунгу өгбелерниң биске арттырган байлаа – бедик сагыш-сеткил культуразынче карактарыныс шийипкеш, өңчү-хөреңги дээш демиселге бодувусту бүдүнгө бериптер чыгыы апарган бис. Материалдыг сонунгал дээш угаан-кутту ышкыныптар кылдыр Четкер хөдөлүп, кижилерни күткүп турар дээрзин медегер билгеш, ол бүгүдөн бисти кичээндирген угаан-сарыылдыг кижилерниң көвөй кези таптай бастырган, тудуп-хоругдаттырган азы шуут-ла узуткаатынган. Боттарыныс четтинчип алгаш, тамыже караш кыннып турар согурлар дег апарган бис.

Амыдырал дээш демиселге бир-ле дугаарында сагыш-сеткили хожудангай, а ооң соонда балдыры кошкак кижилер хамыкты мурнай аштырышкынга таваржыр: күштүглер дириг артар – бойдустан хоойлуузу ындыг. Ынчалза-даа бодунун чону, төрээни чери, Ада-чурту, ооң келир үези дээш тура халышкан кижилерни, шын орук айтып берип турган

маадырларны теңек аарыгадыгуузу мал дег мөөң кижилер чылча шаап, кырлап эрте бээр чораанын төөгү биске чугаалап берип турар. Чоннун езулуг төлөптиг, угаан-сарыылдыг оолдар, кыстары шак-ла ынчаар кырлып каарга, ужатура чүткээн “сорулгавыс” чиргилчин дег, эстип чиде бээрге, ынчан харын доктаай дүшкеш, миннип кээп, баштарыныс соктап, халактап эгелээр бис.

Тыва чоннун төөгүзүндө билдиги удуртукчулар, бурунгаар көрүштүг баштыңчылар бооп болур турган кижилерни хыдып алганыныс таварылгалар чок эвес, бар-ла болгай, ону ажы-биле миннир апаар.

Саян, Таңды дагларының эдээңге “кызыл үерниң” шуурганы келгеш, экономиктиг көдүрлүүшкүнү, демографтиг өзүлдени, сайзыраан эртем-техниканы эккелген. Коммунизмниң чырыкылыг келир үези дээш чон чүзүн-даа харамнанмайн, быжыг тура-соруктуг, улуг бүзүрелдиг ажылдап эгелээн. Ол үеде бистиң күрүне-вистиң политиктиг тургузуу хенертен өскерли берген. Карактарыныс чүү-даа көрбес кылдыр согураарып, тоттур мегеледип алгаш, бодувустан ханы, байлак, чиңгине культуравысты “бүдүүлүк чорук” дижи, европейжи үзел-бодалдыг, “дээди эртемниг угаанниң” улус апарган бис. Тоталитарлыг чурум Тываның ховар дээн төлдерин тудуп-хоругдааш, политиктиг шаажылаалга таварыштырган, оларның дыка хөйүн боолап өлүргөн. Коммунисттик партияның күш-ажылчы чепсээ одар-белчири, изиг оьттүг черлерни, таскыл ховуларны безин аңдара-дүндере чардырып каапкан. Колхоз-совхоз үелери малын кадарып, тайга-таңдызын ээлеп чораан малчын араатарының мал-маганын күрүнени кылдыр каттыштырган, а оларның ажы-төлүн интернаттарга кээп тургузуу каан. Түннелинде чүс-чүс чылдарда чыгып келген, мал чиир оьт-сигени өзөринге таарымчалыг хөргүзүн хатка эстеп хадый берген, одар сыңмас хөй мал-даа эвээжээн, а кыш-чай чок интернатка “кижиттирген” уруг-дарыг өгбелерниң чаагай чаңчылдарында ала-чайгаар хоорлуп, азырадып чаңчыга берген. Ооң кадында “деңнээшкын” чылдары кижилерниң ажылга хамаарылгазын кошкадып сулараткан: “ажылдаар-ажыдавазынга-даа, шалың дөмейле чоруп турар-ла болгай”. Ол бүгүнүң уржуктары бистиң бөгүнгү амыдыралыныс тодазы-биле илереп, нарын моондактарны

бистиң мурнувуска тургузуп турар.

Партийжи идеология бодунун турму эвезин көргүзүп, буступ дүжүп эгелээрге, хамык улус бажын туттунар ужурга таварышкан. Ынчалза-даа орай болган – өлгөн кижилер дирлип, узуткатынган мал-маган, аң-мең эглип кээр эвес. Чырык караңгы-биле солчу бээрге, келир үеде бүзүрел чидип, эрге-чагыргага идегел өжүп эгелээн. Кизи муңгарай бергенде кандыг ийик – бир болза бодунче дүлнү бээр азы оожургал чок ыглап, соксаал чок “куттунгаш” туруптар, чок болза бүдүн өртемчейге, шупту кижилерге каржы-дошкун, дерзин хамаарылгалыг апаар: бис база ынчап баар турган бис. Ындыг-даа болза ынчан национал медегерливиң болгаш чогааралыныс үе-шаанда оттуп келгени ол бүгүдөн бисти чайладыпкан. Ооң ачызында

ону боттарының маңаа туружун катап база быжыглап алыр дээш идепкейлиг хөдөлүп, массалыг информация чепсектеринге боттарының сорулгаларын чедип алыр арга кылдыр ажыглап турарлар.

Бо чылдың тос айның он үште россияжи деңгелге эрткен улуг хуралга дыңналган кыйгырыгны билир-ле болгай силер. Ону боттандыраарының баштайгы базымнары эгелей берген. Чурттуң баштыңчызы, бир талазында, бодунун чонунун мурнундан алырга, шын кылып турар, өске талазында, биче-буурай чоннарга хамаарыштыр алыр болза, арай шын эвес кылып турар хире. Бистиң боттарыныс узуртукчуларыныс солуп октапкаш, орнунга өске язы-сөөктүң чоннарның төлээлерин олуртуп каарга, хары кизи апириин бодаар, ол-ла-дыр-ла. Чоокта чаа республиканың корумчурум камгалаар органнарының

берген – сеткил-чүрээниң, угаан-медегерлинин арыы, иштики өзээниң быжыы ол-дур.

Тыва нация дириг артсын деп бодаар болзувусса, боттарыныс хөдөлүр апаар бис – оон өске кым-даа биске болчуп келбес.

Амгы үеде барыын чүктүн чөөн чүк чоннарынга хамаарыштыр политиказын көөрге, колдуунда-ла эжелекчи хөөннүг боор. “Чөөн чүк – Барыын чүк” диалогу анаа-ла чугаа база эвес, а бүдүү чоруп турар, чажыт демисел дээрзин биле тура-ла бис, тывалар, чөөн чүктүн кижилери, барыын чүктүн оолдарынга алзып турарыныс хомуданчыг. Ооң бистиң медегерливиске хоралыг, кылымал, узуткакчы күжү, ылаңгыя сөөлгү үеде калбаа-биле непертээр “массалар культуразының” салдары биче-буурай чоннарны (холуп-бүлүүрүндөн аңгыда безин) төндүрериниң кырында

Хууда көрүш

БОТТАРЫНЫС ЭВЕС БОЛЗА, КЫМ?

боор оң, тозан чылдарның берге үелерин ажып эртип шыдаан бис. Хуюкталдыр өрттөткөн хүрээлерниң орнунга чаа хүрээлерни болгаш мөргүл черлерин катап тудуп, эзе-чаңчылдарыныс болгаш ааз чогаалыныс көдүрүп, төөгүвүстү чаа көрүш-биле шинчилеп эгелээн бис. Бойду-биле хөөннежилгелиг чораан бодуву-стү амыдыралыныс ойталааш, кас эдерер дээш буттарыныс доңуруп алыр часканыныс ам-

башкарылга хуралына тыва дарга-бошкаларга удуртуп-баштаткан шүүгү приставының, саңхөө яамызының ажыл-чорудулгазын буруу шаап турганы ону херек кырынга боттандырып эгелээниң боттуг херечизи ышкажыл. Хары кижиниң бир холунга акша-төгөрик, бир холунга хоойлу турар апаар болза, чүнү-даа канчаар харык чок каар бис.

Бистиң чазактың ажылында чүгө четпестер көөр улус коммунисттик идеологияның артынчылары-биле демисежириниң бергезин база кичээңгейге албайн турарлар. Чурт баштыңчызының бурунгаар көрүштүг сорулгалары боттандыраарынга чамдык таварылгаларда бот-идепкей чок болгаш күүседикчи эвес чорук база моондактап турар-ла болгай. Ооң кадында төрөл-дөргүл тыртыжар, чаңгыс суурда безин чыдып алгаш, кудумчулар аайы-биле аңгылажыр чорук хөгжүлдөгө база бир шаптаразыны тургузуп турар. Чиңгис-Хаан бодунун шериниң баштыңчылары кылдыр чоок кижилерин эвес, а карачал чондан үнген, ынчалза-даа быжыг тура-соруктуг, бедик хей-аъттыг, экер-эрес эрлер Джебе, Сүбедей, Челме сугларны кылып алган-на болгай. Олар, бөдүүн өг-бүлелерден үнген оолдар, чер-делегейни дис кырынга тургузупту чоп. Сайзыраңгай чурттар, күрүнелерни безин ша-даа четпейн, балдыры сириңейни

келген. Ынчангаш делегей чергелиг болушкуннарны кизи бүрүзү ханы анализтеп, бодунун тыва чонга ажыктыг чүнү кылып шыдаарын, чүнү кылып ужурулуун медегер билип алыры чүгула. Чөгөнчиг байдалда турар тыва чогаалга негелделерни күштелдирер, Тываның төөгүзүнге хамаарышкан шинчилел ажылдарын катап эде кылып, оларга үндөзилеп чаа салгалдарга даяныр материал кылдыр академиктиг эртем ажылдарын үндүрер – бо хүнде шиитпирлээр ужурулуг эң чугула айтырыглар ол.

Кандыг-даа бергелер туруп кээрге, тыва кизи шыдамык, бодунун кызымаа болгаш хедери-биле ажып эрте бээр. Чаш ажы-төлдүн келир үези дээш даартагы хүнче бүзүрелди-биле көрүп, оода чадаарда, чүс чыл болгаш чүү болурун көрүп алгаш турары күзенчиг. Ол бүзүрелди херек кырынга боттандырып шыңзыдар дизе, чазак чон-биле ажылды улам күштелдирип, дам-на сырый кылдыр быжыглаар апаар. Бо хире нарын байдалдыг улус биске бөгүн шыңгыы чуром херек. Боттарыныс национал сонунгалдарыныс – бирги чергениң айтырыы дээрзин школачылар безин билир турар ужурулуг. Чүгө дээрге орайтаваанда тыва чоннун айыыл чок чоруун хандыраар талазы-биле хөдөлүп, тодаргай угланышкынныг ажылдаарын үе болгаш чуртта байдал негеп келген.

Салим МОНГУШ.

КАНЧААР ШИИТПИРЛЕП БОЛУРУЛ?

“Шын” солуннун редакциязынга Мөңгүн-Тайга кожууннун бөлүк чурттакчылары келген. Кижиниң амыдырал-чуртталгазынга шиитпирлеттинмес нарын айтырыглар тургустунуп кээрге, эң сөөлүндө солунга келир дээрзин бистер, журналистер, билир-ле болгай бис. Бо удаада мөңгүн-тайгажыларның тургузуп келген айтырыы база нарын болуп турар.

Мөңгүн-Тайга биле Кызыл аразында пассажирлер аргыштырып турар автобустарның өртээ 500 рубль. Бо өртект мөңгүн-тайгажыларга дыка аар. Ам пассажирлер аргыштырып турар сайгарлыкчылар өртекти 600 рубль чедир өстүрер бис деп турарын база чугааладылар. Оода бо өртекти 400 рубль чедир бадыраарының аргазы кандыг ирги деп-даа чугаалап ордулар.

Ам канчаар, чурттакчылар айтырыг тургузуп келгенде, болур-чогуур албан черлери-биле харылзаштып эгеледим. Пассажирлер автотранспорт бүдүрүл-

гезиниң директору К.Ф.Никифоров-биле харылзашкаш, Мөңгүн-Тайгаже автобус аргыжылгазының айтырыын канчаар шиитпирлеп болурун сонунрагадым. Константин Федорович чоннун тургускан айтырынга кончуг кичээңгейлиг кизи. Бо удаада бодунун сүмезин катты:

— Мөңгүн-Тайгаже пассажирлер аргыштыраарының талазы-биле автооруктуң шинчилели чоруттунмаан. Бир дугаарында, автооруктуң шинчилелин тускай эртемниг специалистерниң киржилгези-биле чоруткаш, кандыг автобус-биле пассажирлер ар-

гыштырып болурунун түннелин үндүргенде, кожуун чагыргазы бистир бүдүрүлгө-биле керээ-дугуржуганы чарар апаар — диди.

Автооруктуң ниити байдалының талазы-биле “Тыва автоорук” эргелелиниң кол инженери К.М.Сарыгларның чугаалап турары-биле алырга, ынаар пассажирлер аргыштыраар автобус чоруп болбас деп турар.

Бо хүннерде Кызыл **Аргыжылга айтырыы** — Мугур-Аксы аразында УАЗ марканың автобустар аргыжып турар, ынаар ПАЗ-иктер чоруп шыдавазы билдингир. Борта хамаарыштыр “Тыва автоорук” эргелелиниң кол инженери К.М.Сарыгларның чугаалап турары чөптүг.

Ам айтырыгы канчаар шиитпирлеп болурул? Борта кожуун чагыргазы кол рольду ойнаар апаар. Мөңгүн-Тайга кожууннун

күш-ажылдыг хоочуннары, инвалидтер оларга көрдүнгөн федералдыг хоойлунун чиңгелделерин ажыглавайн турар. Олар чежеге чедир ынчаар чурттап кээрил? Үш уруу Кызылда өөренип турар, 800 рубль пенсиялыг угбай карааның чажы төктүр чыгыы чугаалап орду. Айтырыгы шиитпирлеп ал болурунун аргазы бар. Бо талазы-

биле пассажирлер автотранспорт бүдүрүлгезиниң директору К.Ф.Никифоров биле кожуун чагыргазының даргазы А.К.Донгак эптиг-чөптүг чугаалажыр болза, бир түннелди үндүрүп болур. Кижилерниң тургускан айтырыына К.Ф.Никифоров кончуг кичээңгейлиг кизи деп үстүндө база демгеледим.

Өртекти хөлүн эрттир өстүр-

ген дээш сайгарлыкчыларны буруудадыр эрге бисте чок. Ынчалза-даа Мөңгүн-Тайганың байдалына хамаарыштыр кожуун чагыргазы ол айтырыгы чүгө шиитпирлеп болбас деп. Пассажирлер аргыштыраар чолаачылар-сайгарлыкчылар кожуун бюджетинче үндүрүлгө төлөп-ле турар улус ыйнаан. Үндүрүг инспекциязының учедунда турар, үндүрүг төлөп турар сайгарлыкчылар болза, оларның-биле кожуун чагыргазы оода күш-ажылдыг хоочуннарынга, инвалидтерге хамаарыштыр кандыг-бир хемчегни ап болурунун аргазы турар ужурулуг. Бо айтырыгга хамаарыштыр кожуун чагыргазы кандыг-бир хемчегни ап, “Шын” солун таварыштыр чурттакчыларга харылап бериптер дээрзинге идегеп артывыс.

Экономика килдизи.

Тиелелгениң 60 чыл ою

Чуртувус Тиелелгениң 60 чыл оюн демдегеп эрттиреринге белеткенип турар. Бо төөгүлүг болушкунга тураскаадып, "1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынына Тиелелгениң 60 чылы" деп юбилейлиг медальды доктааткан, ону май 9 байырлалында тыпсыр. Бо хүннерде республикада юбилейлиг медаль-биле шаңнадыр хамаатыларның даңзызын тургузар ажил чоруп турар. Номчукчуларның шаңналдарже кириер чурумунга хамаарыштыр айтырыгларынга ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриясында күрүне албанының болгаш кадрлар политиказының талазы-биле эргелелдиң күрүне шаңналдарының килдизиниң начальниги Л.Д. Тажыма-биле интервью.

Юбилейлиг медаль-биле кымнарны шаңнаарлы?

— Бо медаль болгаш оон дугайында доктаал РФ-тиң Президентиниң 2004 чылдың февраль 28-те ат салганы Чарлында тодаргайы-биле бижээн. Ында айтыканы-биле юбилейлиг медальды дараазында хамаатыларга тыпсыр:

Ада-чурттуң Улуг дайынының фронттарына дайылдашкан шериг албанныг болгаш хостуг хөлезиленикчи кижилер; дайын үезинде ССРЭ-ниң түр када эжелеткен девискээрлеринге хөделип турган партизаннар болгаш чажыт организацияларның кежигүннери; Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге шериг албанныг болгаш хостуг хөлезиленикчи кижилер; "1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынына Германияны тиелээни дээш", "Японияны тиелээни дээш" деп медальдар-биле шаңнаткан кижилер; "1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынына Германияны тиелээни дээш" деп медальдын шынзылгалары азы дайын киржикчизиниң шынзылгалары бар кижилер; Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында маадырлыг күш-ажылы дээш ССРЭ-ниң орденнери болгаш "1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынына эрес-маадырлыг күш-ажылы дээш", "Эрес-маадырлыг күш-ажыл дээш", "Күш-ажылга шылгарааны дээш", "Ленинградты камгалааны дээш", "Москваны камгалааны дээш", "Одессаны камгалааны дээш", "Севастопольду камгалааны дээш", "Сталинградты камгалааны дээш", "Киевти камгалааны дээш", "Кавказты камгалааны дээш", "Совет Заполярени камгалааны дээш" деп медальдар-биле шаңнаткан кижилер; "Бүзээлеттирген Ленинградтың чурттакчызын" деп демдектиг азы "1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынына эрес-маадырлыг күш-ажылы дээш" деп медальдын шынзылгалары бар кижилер; 1941 чылдың июнь 22-ден 1945 чылдың май 9-ка чедир алды айдан эвээш эвес үе иштинде, ССРЭ-ниң түр када эжелеткен девискээрлеринге үезин санавакка, ажилдаан кижилер; Ийги делегей дайынының үезинде фашистерниң болгаш оларның эвлекчилериниң тургусканы концлагерьлерге, геттоларга болгаш өске-даа күш-биле тудар черлерге хоругдаттырган турган назы четпээн кижилер; ХКД чурттарыне кирбейн турар даштыкы күрүнелерниң ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң составына дайынга национал хевирлээшкенинниң, партизан отрядтарының, чажыт бөлүктөрүнүң база Ада-чурттуң Улуг дайынының Тиелелгезинге улуг үлүг-хуузу кирген өске-даа антифашисти каттыжышкынынның составына хөделип турган

болгаш ССРЭ-ниң азы РФ-тиң күрүне шаңналдары-биле шаңнаткан кижилер.

Хоочуннарны шаңналдарже кым кириерил?

— Юбилейлиг медаль-биле шаңнаткан кижилериниң даңзызын муниципалдыг каттыжышкыны-

ХООЧУННАРГА МЕДАЛЬДАР

нарын удуртукчулары шаңнадыр кижилериниң чурттап турар черинде социал камгалал органнары-биле дугурушкаш, тускай доктааткан хевир езугаар тургузар. **Бо ажилды 2004 чылдың декабрь 30-ге чедир кылып доозар.** Муниципалдыг каттыжышкынынның удуртукчулары ук даңзыларны РФ-тиң субъектилериниң дээди эрге-дужаалдыг кижизинче чорудар. Бистиң республикага у даңзыларны ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак доктаадыр. Чазак Даргазы даңзыларны доктааткан соонда, даңзыларны база медальдарының сан-түнүн болгаш шынзылгалар бланкыларын муниципалдыг каттыжышкынынның удуртукчуларыне шаңнатканнарга тыпсыры-биле чорудар.

Даштыкыда чурттап турар, ынчалза-даа РФ-тиң хамаатыларының, даштыкы хамаатыларның, хамааты эрге-байдалы чок база ийи чурттуң хамааты эрге-байдалдыг кижилериниң даңзыларын РФ-тиң даштыкы күрүнелерде бүрүн эргелиг болгаш онза элчиннери тургузар.

Даңзыны тургузарына каттыжышкыны документилер хережил?

— Кызыл шеригжиниң дептери; шериг биледи; күш-ажыл дептери; шериг кезээниң азы чогуур архив органының тывысканы Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде шериг албанын эрткен азы ажилдаан дугайында шынзылга; Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтунга азы милитарисчи Япония-биле дайын үезинде балыглаткан (кемдээн) дугайында справка; Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидиниң шынзылгалары; дайын киржикчизиниң шынзылгалары; 1941-1945 чылдарда тыл ажилдакчыларына болгаш дайын киржикчилеринге тывыскан Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочунунуң шынзылгалары; Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде шериг составына кирип турган шериг кезектериниң хостуг хөлезиленикчи кижилеринге чиигелделер алыр эрге дугайында тывысканы шынзылга; "1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынына Германияны тиелээни дээш",

"Японияны тиелээни дээш", "Ада-чурттуң Улуг дайынына Тиелелгениң 30 чыл ою", "Ада-чурттуң Улуг дайынына Тиелелгениң 40 чыл ою", "Ада-чурттуң Улуг дайынына Тиелелгениң 50 чыл ою" деп медальдар-биле шаңнаткан дугайында шынзылгалар; "1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынына эрес-маадырлыг күш-ажылы дээш", "Күш-ажылчы маадырлыг чоруу дээш", "Күш-ажылга шылгарааны дээш", "Ленинградты камгалааны дээш", "Москваны камгалааны дээш", "Одессаны камгалааны дээш", "Севастопольду камгалааны дээш", "Сталинградты камгалааны дээш", "Киевти камгалааны дээш", "Кавказты камгалааны дээш", "Совет Заполярени камгалааны дээш" деп медальдар-биле шаңнатканын база "Бүзээлеткен Ленинградтың чурттакчызы" деп демдектиг эди-

лекчизи дээрзин херечилеп турар документилер; "1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынына эрес-маадырлыг күш-ажылы дээш" деп медальдын шынзылгалары; 1941 чылдың июнь 22-ден 1945 чылдың май 9-ка чедир алды айдан эвээш эвес үе иштинде, ССРЭ-ниң түр када эжелеткен девискээрлеринге үезин санавакка, ажилдаанының дугайында күш-ажыл дептеринде демдегел азы архивтен справка; Ийги делегей дайынының үезинде фашистерниң болгаш оларның эвлекчилериниң тургусканы концлагерьлерге, геттоларга болгаш өске-даа күш-биле тудар черлерге хоругдаттырган турган назы четпээн кижилерге социал камгалал органнарының тывысканы тускай шынзылгалары азы документилер; 1941 чылдың июнь 22-ден 1945 чылдың май 9-ка чедир 6 айдан эвээш эвес үе дургузунда хосталга казыыр черлерге, шөлүлгеге, үндүр шөлүлгеге, тускай суурларга база хосталгазын казыдып тура, күш-ажылга хаара туттунуп, оон иштинде НКВД-ниң ажилчын колонияларына турганын бадыткап турар шынзылга азы агарткан дугайында шынзылга.

Шаңнадыр кижилериниң даңзызын кимдерде үстүнде адаан документилерниң чаңгызын-даа болза кирип каарга четчир.

Юбилейлиг медальдарны шаңнаткан кижилерге тыпсыр чуруму кандыгылы?

— Медальды шаңнаткан кижилерге муниципалдыг каттыжышкынар удуртукчулары РФ-тиң Президентиниң адының мурнундан тыпсыр. Шаңнатканнарга медаль-биле кады шынзылгаларны бээр. Даштыкыда чурттап турар РФ-тиң хамаатыларына азы даштыкы хамаатыларга шаңналдарны РФ-тиң элчиннери тыпсыр.

Ада-чурттуң Улуг дайынының тыл ажилдакчылары болгаш дайын киржикчилери чораан, ынчалза-даа амы-тынындан чарылган кижилериниң өг-бүлелеринге медальдарны болгаш шынзылгаларны дамчытпас.

2004 Чылдың Шиллелдертери

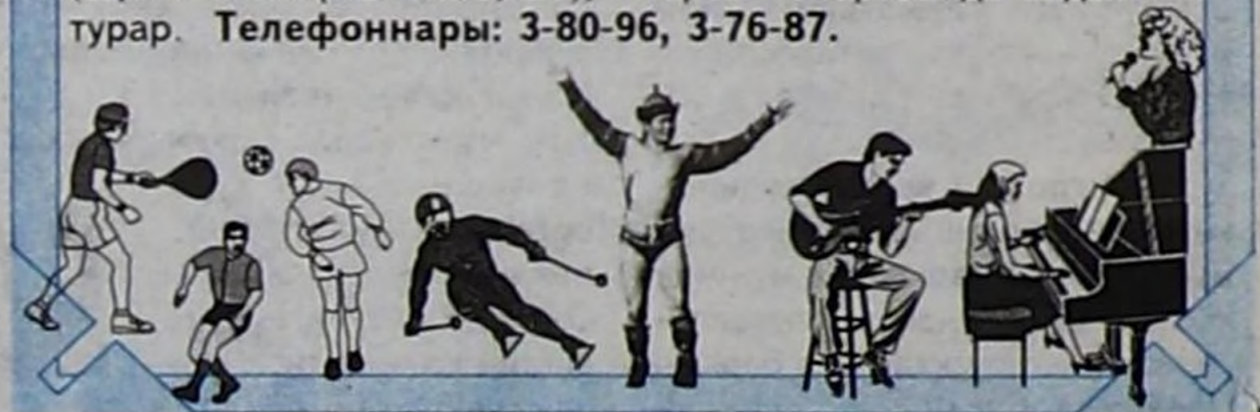
Тыва Республиканың Күш-культураны, спортту хөгжүдөр болгаш аныктар политиказының талазы-биле яамызы декабрь 24-те 17.00 шакта Улусчу чогаадылга бажынынга "Молодежная элита—2004" көргүзүгнү эрттирер.

ПРОГРАММАДА:

1. Делегейниң, Европаның болгаш Россияның чемпион-спортчуларын, шаңналдыг черлерни ээлээрне база музыка, хореография уран чүүлүнүн, хөөмей-сыгыттын, КВН-ниң(хөглүглер, тывыгырлар клувунуң), аныяк эртемденнерниң лауреаттарына, дипломантыларына байыр чедирип хүндүлээри.

2. Уран чүүл мастерлериниң болгаш музыка уран чүүлүнүн лауреаттарының, дипломантыларының концерти.

Кириер өртектиг: улуг улус 20, уруглар 10 рубль төлээр. Билеттерни ТР-ниң Күш-культураны, спортту хөгжүдөр болгаш аныктар политиказының талазы-биле яамызында (Щетинкин-Кравченко, 25), "Херел" спортзалда садып турар. **Телефоннары: 3-80-96, 3-76-87.**

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Айдыс Николаевич Узун-кыстың адынга Баян-Кол ортумаак школазының 2003 чылдың июнь 14-те тывысканы сериязы Б № 0546118 аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, чассыг хеймер оглуус, дуңмавыс, чээнивис **Мурат Каадыр-оолович БААДЫР** 2004 чылдың ноябрь 15-те чаш назынындан, ада-иезинден, угба-дуңмаларындан, дөргүл-төрелдеринден, чырык өртемчейден кезээ мөңгө чарлып чоруткан.

Биске таварышкан ажыг-шүжүүвүстү деңге үлежип, оглуусту сөөлгү орукче үдежип орнукушударына моральдыг болгаш материалдыг ачы-буянын чедирип дузалашкан Мөрен суму чагыргазына, ында ортумаак школаның коллективинге, Эрзинниң арга-арыг эргелелинге, кудаларывыска, Ырак-чооктаң келген төрелдеривиске, кожаларывыска, эш-өөрүвүске, оглуустун чаңгысклассчыларына, ол ышкаш Кызылдан үдешкен чоок төрелдеривиске, оларның ажы-төлүнге четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илеретпишаан, черге чедир мөгейдивис.

Ада-иези, угбалары, честези, дуңмаларындан.

ДУҢМАМ МЕРГЕНГЕ

Улуг уйгун удуй бердин, күжүр дуңмам,
Уруг-дарың, уруг эжиң сеткилинде
Уяранчыг, кударанчыг мунгаралдар
Уттундурбас мөңгө кылдыр артып кагды.

Каттырымзап удуй берген мөчүн көргөш,
Караам чажы бүлдеңейнип келирге-даа,
Кара баарым ажып, ыстап саргыза-даа,
Хамык чонга ону черле көргүспээн мен.

Кара черде кара чааскаан артып кагдың,
Кара черни кавайлангаш чыдып алдың.

Төрелдерин сеткилинге кезээ мөңгө
Дириг чурттап артып каар сен, күжүр дуңмам.

Бистиң оглуус, дуңмавыс, акывыс **Мерген Бичелекович ШАРАВИИ** 29 харлыында дерзин өлүрүкчүнүн холундан өлгөн. Бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлежип, моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүскен Арыг-Бажы суму чагыргазының, Владимирова школазының, эмнелгезиниң коллективтеринге болгаш Чаа-Хөлдөн, Ак-Талдан, Сулпактан, Кызылдан келген төрелдеривиске четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Чаа-Хөл кожунунуң Булуң-Терек суурда Шаравилерниң өг-бүлезинден.

Бай-Тайга кожунунуң Кызыл-Даг суму чагыргазы болгаш "Кызыл-Даг" муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгениң дирекциязы шаңналмакталдыг мурнакчы малчын, хөй-ниити ажылының иделкейлиг киржикчизи, күш-ажылдыг хоочуну

Бичи-Уруг Дамановна ХЕРТЕКТИҢ

82 харлап бар чорааш мөчээни-биле оон ажы-төлүнге, чоок кижилеринге ханы кажыдалын илередип тур.

Бичи-Уруг Дамановнаны Кызыл-Дагдан декабрь 24-те 12 шакта сөөлгү орукче үдээр.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак Кал редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунуң орадакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** нийтиел-политиктиг килдистер — 1-18-10, культура, өөрмедте — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9300. Чагыг 156.

АГАР САНЬБЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлаага, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлаага болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Айыгтыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дындагылары дээш авторлар боттары харыйлаар.